

บทที่ 2

พัฒนาการของลิวทิสเหนือที่ดินของราษฎรไทยในเขตพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง สมัยรัชกาลที่ 1-3

2.1 ความเป็นมาของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

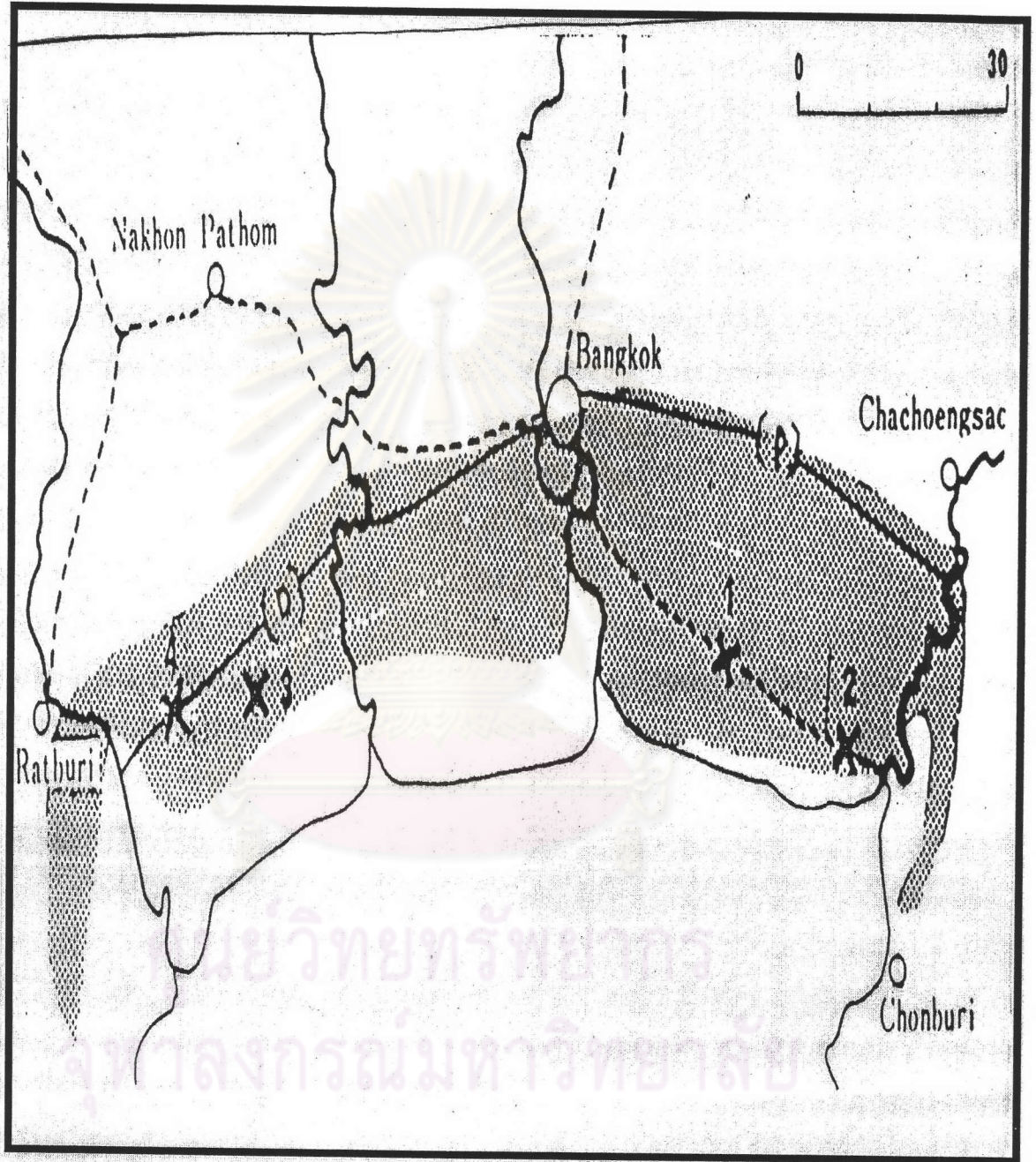
คำว่า ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเป็นคำที่นักวิชาการทั่วไปกำหนดให้หมายถึง พื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมแม่น้ำเจ้าพระยา¹ ซึ่งเริ่มต้นจากจังหวัดชัยนาทลงมาจนถึงปากแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งถ้าพิจารณาในส่วนของแม่น้ำเจ้าพระยาสายหลักได้นครสวรรค์ลงมาในอดีตเคยเป็นท้องทะเลมาก่อน จากนั้นจึงมีการทับถมของดินตะกอนที่ถูกพัดพามาจนกลายเป็นพื้นแผ่นดิน ซึ่งพื้นแผ่นดินที่งอกขึ้นมาใหม่นี้ มีชื่อเรียกทางภูมิศาสตร์ว่า ดินดอนสามเหลี่ยมตอนล่าง (lower delta) บริเวณดินดอนสามเหลี่ยมตอนล่างยังแบ่งออกเป็นสองส่วนคือ ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเก่า (old delta) คือจากบริเวณชัยนาทมาจนถึงตอนใต้คือ ออยุธยา ทางตะวันตกครอบคลุมอุทอง สุพรรณบุรี กาญจนบุรี นครปฐม ราชบุรี ทางตะวันออกครอบคลุม สิงห์บุรี ลพบุรี อ่างทอง สระบุรี นครนายก ปราจีนบุรี ศรีมหาโพธิ์ ส่วนตอนใต้อยุธยาแผ่นดินเพิ่งงอกมาได้ไม่เกิน 600 ปีที่ผ่านมา² ในส่วนที่แผ่นดินงอกที่หลังนี้ คือ ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาใหม่ (young delta) ซึ่งปัจจุบันก็คือ ในส่วนของพื้นที่ กรุงเทพฯ ธนบุรี นนทบุรี สมุทรปราการ ปทุมธานี ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจึงมีลักษณะลาดชันจากเหนือลงใต้ ลักษณะทางภูมิศาสตร์กายภาพ เช่นนี้ ทำให้ชุมชนในบริเวณนี้ต้องปลูกข้าวด้วยพันธุ์ที่เจริญเติบโตในน้ำได้ดี โดยเฉพาะพันธุ์ข้าวเบาที่นิยมปลูกในสมัยอยุธยา³

¹ สืบแสง พรหมบุญ และคนอื่นๆ, รายงานวิจัยเรื่อง การศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสามพัน อ.อุทอง จ.สุพรรณบุรี เสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กันยายน 2530 (มปท.), หน้า 31 และ สุจิตต์ วงษ์เทศ, แม่น้ำลำคลองสายประวัติศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2544), หน้า 34

² สืบแสง พรหมบุญ และคนอื่นๆ, รายงานวิจัยเรื่อง การศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสามพัน อ.อุทอง จ.สุพรรณบุรี, หน้า 34

³ อาคม พิณยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีรามเทพนคร, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2545) หน้า 99, ข้าวเบา หมายถึง พันธุ์ข้าวที่สุกก่อนในท้องถิ่น ที่สุกช้ากว่าธรรมดาเรียกว่า ข้าวหนัก ตามหลักสากลข้าวที่มีอายุ 90-120 วัน เป็นพวกข้าวเบา พวกที่มีอายุ 180-210 วัน เป็นพวกข้าวหนัก เรียบเรียง จาก สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 4 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2503), หน้า 1993

แผนที่ 1 แสดงภูมิศาสตร์ ภายภาพที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

ที่มา : Steve Van Beck, The Chao Phya River in Transition, (Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1995), p.9

จากสภาพภูมิศาสตร์ของที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งในส่วนที่ราบลุ่มแม่น้ำเก่า และที่ราบลุ่มแม่น้ำใหม่ จะเห็นได้ว่าเป็นอาณาบริเวณที่สัมพันธ์กับแม่น้ำสายหลักที่ไหลผ่านถึงหกสายด้วยกัน คือ แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำท่าจีน⁴ แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี แม่น้ำป่าสัก และแม่น้ำบางปะกง ซึ่งการที่ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีแม่น้ำผ่านหลายสาย และมีสภาพเนื้อดินคืออุดมสมบูรณ์ ไม่จืดไม่เปรี้ยว⁵ เพราะดินตะกอนที่ไหลมาทับถมกันนั้น ยังผลให้อาณาบริเวณนี้มีความเหมาะสมที่จะตั้งบ้านเมืองและทำการเกษตรกรรมเลี้ยงผู้คนในบ้านเมือง รวมถึงการที่ชุมชนเหล่านี้ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ที่เหมาะสมจนพัฒนาไปสู่ความเป็นชุมชนทางการค้าด้วย ดังที่ธิดา สาระยากกล่าวสรุปไว้ว่า

“...เกิดเมืองใหญ่ ๆ ขึ้นในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างหลายเมือง แต่ส่วนใหญ่จะอยู่ในบริเวณแม่น้ำลำคลองแสดวงประโยชน์จากธรรมชาติด้วยการทำเกษตรกรรมเป็นพื้นฐาน โดยเฉพาะการปลูกข้าวเป็นอาหารหลัก และเป็นศูนย์กลางการค้าด้วยในตัว เพราะอยู่ตรงศูนย์กลางการคมนาคม...”⁶

ชุมชนโบราณในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งตั้งขึ้นก่อนการสถาปนาอาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรอยุธยา ได้แก่ เมืองคูบัวในลุ่มน้ำแม่กลอง เมืองนครชัยศรี เมืองอู่ทอง เมืองสุพรรณภูมิ ในลุ่มน้ำท่าจีน เมืองอโยธยาและเมืองละโว้ในลุ่มน้ำป่าสัก เมืองศรีมโหสถ ในลุ่มน้ำบางปะกง ดังปรากฏในแผนที่ 2 แสดงแหล่งชุมชนโบราณในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ต่อไปนี้

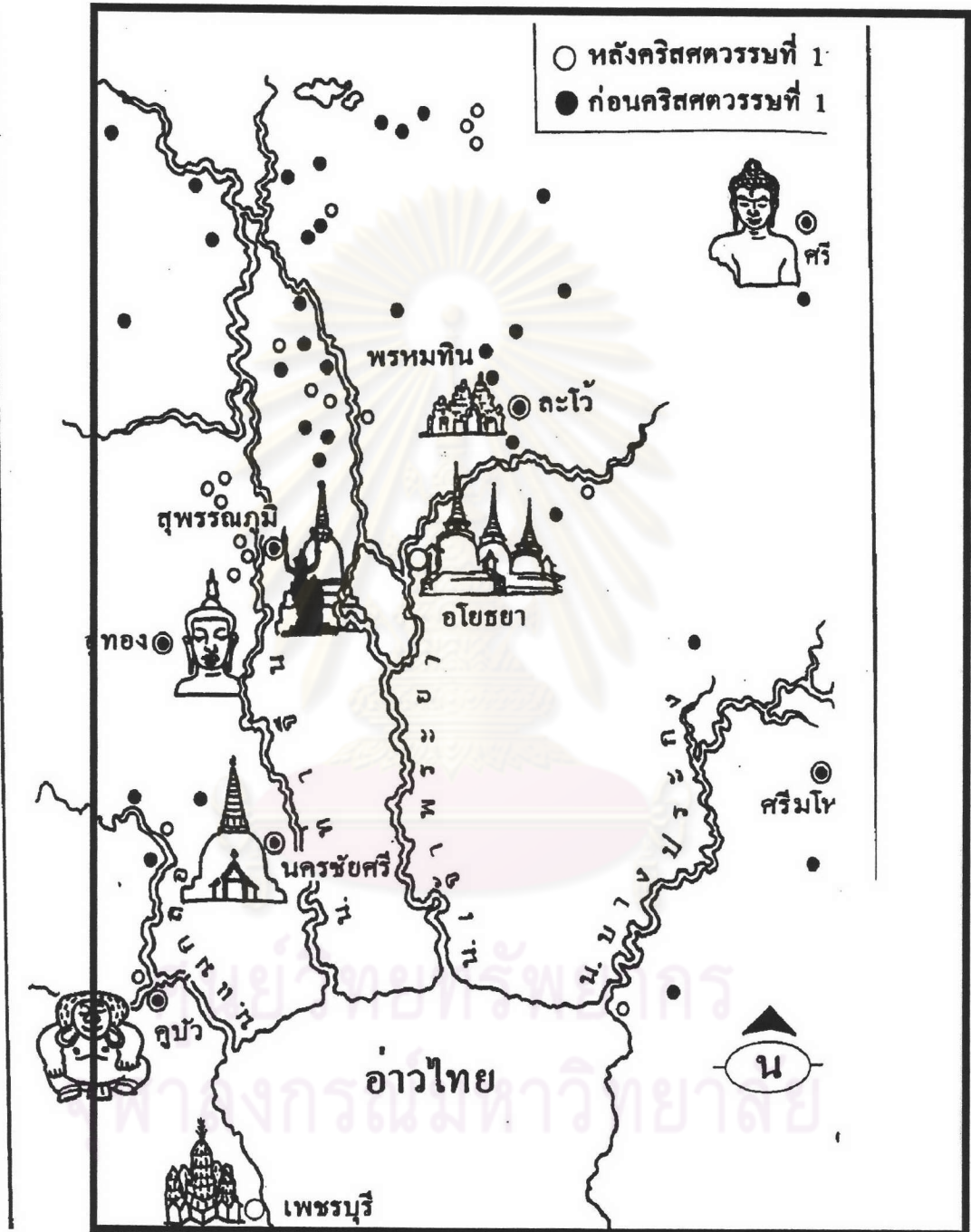
ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴ แม่น้ำท่าจีนมีหลายชื่อด้วยกันตามจังหวัดที่ผ่าน เช่น เรียกแม่น้ำมะขามเฒ่า เมื่ออยู่ในเขตจังหวัดชัยนาท เข้าเขตสุพรรณบุรี เรียกว่า แม่น้ำสุพรรณบุรี เข้าเขตนครปฐม เรียกว่าแม่น้ำนครชัยศรี เข้าเขตสมุทรสาคร เรียกว่า แม่น้ำท่าจีน ซึ่งไหลลงทะเลที่นี้ อ่างจาก ศรีอุทัย, ลุ่มแม่น้ำสะแกกรัง, (กรุงเทพฯ : แหล่งเขียน สุรัสวดี จัดพิมพ์, 2511) หน้า 40.

⁵ วารุณี โอสถารมย์, เมืองสุพรรณบนเส้นทางเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ พุทธศตวรรษที่ 8 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 25, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547), หน้า 2

⁶ ธิดา สาระยา, รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537) หน้า 287-288.

แผนที่ 2 แสดงแหล่งชุมชนโบราณในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ที่มา : ธิดา สาระยา, รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537) หน้า 192

จากแผนที่ 2 แสดงให้เห็นว่า ชุมชนโบราณซึ่งเป็นชุมชนทางการเกษตรและเป็นชุมชนทางการค้าในเวลาเดียวกันนั้น เลือกที่จะตั้งบ้านเมืองในบริเวณพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเก่า เพราะเป็นที่ดอนกว่าเขตพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาใหม่ ซึ่งเป็นเขตน้ำท่วมขัง การที่มีชุมชนโบราณมากมายตั้งกระจายอยู่ทั่วไปในเขตพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสืบเนื่องมาเป็นเวลานาน อย่างน้อยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8⁷ เป็นต้นมา จนถึงยุคของการก่อตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีแห่งเดียวของอาณาจักรอยุธยาในพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นการสะท้อนว่าผู้คนในบริเวณนี้ได้ใช้ประโยชน์จากที่ดินในการทำการเกษตรกรรมเพื่อสร้างบ้านแปงเมืองมาอย่างต่อเนื่อง แต่การสถาปนาอาณาจักรอยุธยาขึ้นมาได้ทำให้เห็น บรรทัดฐานในการที่ราษฎรไทยจะใช้ประโยชน์จากที่ดินและเป็นเจ้าของที่ดิน ในวิถีปฏิบัติที่ว่าด้วย การลงแรงทำประโยชน์ในที่ดินจนเกิดกรรมสิทธิ์ที่ดินขึ้น อันเป็นการปฏิบัติที่สืบเนื่องมาจนกลายเป็นประเพณีนับจากสมัยอยุธยาเป็นอย่างน้อยมาจนถึงยุครัตนโกสินทร์ ก่อนการประกาศใช้ ประกาศออกโฉนดที่ดิน ร.ศ.120 (พ.ศ. 2444) ซึ่งการลงแรงทำประโยชน์ที่ดินในส่วนใหญ่ก็คือการหักร้างวางพงปรับเปลี่ยนสภาพป่าเพื่อเป็นผืนนาหรือที่สวน อันเป็นกระบวนการสำคัญของการสร้างอาณาจักร หรือการสร้างบ้านแปงเมืองในสมัยโบราณที่ต้องการผลผลิตทางการเกษตรเพื่อยังชีพและเพื่อทำการค้า

2.2 การได้สิทธิเหนือที่ดิน

ภายหลังจากการสถาปนาอาณาจักรอยุธยาในพุทธศตวรรษที่ 20 ได้ปรากฏหลักฐานว่ามี 5 กลุ่ม บุคคลที่มีสิทธิเหนือที่ดิน 5 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ พระมหากษัตริย์ มุลนาย เจ้าเมือง วัด และราษฎรที่รวมไปถึงคนจีน กล่าวคือพระมหากษัตริย์ มุลนาย และเจ้าเมืองมีสิทธิเหนือที่ดินตามโครงสร้างการแบ่งอำนาจทางการเมืองการปกครอง ส่วนราษฎรได้สิทธิเหนือที่ดินจากการลงแรงหักร้างวางพงเปลี่ยนป่าให้เป็นนา ซึ่งอยู่ในกระบวนการสร้างบ้านแปงเมืองขยายอาณาจักรและตั้งหลักแหล่งให้มั่นคง ส่วนที่ดินของวัดมาจากการที่พระมหากษัตริย์ยกที่ดินถวายวัดเพื่อวัดจะได้เก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากที่ดินเลี้ยงวัดสืบไปอันถือว่าเป็นการที่พระมหากษัตริย์ทรงทำบุญอุทิศแก่พระพุทธศาสนา

⁷ วารุณี โอสธารมย์, เมืองสุพรรณ บนเส้นทางเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์พุทธศตวรรษที่ 8 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 25, หน้า 69

เท่าที่ปรากฏหลักฐานจะพบว่าตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเหนือที่ดินตามลักษณะการเมืองการปกครอง ฉะนั้นในกฎหมายสมัยโบราณจึงมีการระบุถึงพระราชอำนาจในส่วนของการพระราชทานที่ดินแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน⁸ เรื่องการริบราชบาท⁹ หรือทรงมีพระราชอำนาจสั่งฟันคอริบเรื่อน¹⁰ เป็นต้น แต่ในท่ามกลางสิทธิเหนือที่ดินของพระมหากษัตริย์นี้ พระองค์ท่านก็ทรงยอมรับในสิทธิเหนือที่ดินของกลุ่มบุคคลประเภทต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นมูลนาย เจ้าเมือง วัด และราษฎรไทย จีน ที่ขึ้นอยู่กับขอบเขตพระราชอาณาจักรของพระองค์ท่านด้วย ยังผลให้ในทางปฏิบัติเมื่อพระมหากษัตริย์มีพระราชประสงค์จะใช้ประโยชน์จากที่ดินโดยตรง พระองค์ท่านจึงต้องมีการกำหนดเขตที่ดินที่เป็นของพระองค์โดยตรง ซึ่งเรียกว่า ที่หลวง (ที่ดินหลวง) อันมีความหมายว่า เป็นที่ดินที่รัฐหรือพระมหากษัตริย์จะหวงห้ามไว้ใช้ประโยชน์¹¹ ในหลักฐานของลาตูแบร์กล่าวถึง ที่หลวงไว้ว่าเป็นแหล่งที่ดินที่พระมหากษัตริย์จะนำผลผลิตที่ได้จากที่หลวงมาสำหรับเลี้ยงข้าราชการสำนัก¹² นอกจากรัฐจะเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากที่หลวงโดยตรงแล้ว ในบางคราวรัฐจะให้ราษฎรมาเช่าที่หลวงด้วย โดยออกใบเช่าเช่นเดียวกับ โฉนดและเก็บค่าเช่าที่ดินจากราษฎรผู้เช่ามาเป็นพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ ราษฎรคนใดต้องการขายสิทธิการเช่าของตนแก่ผู้อื่นก็สามารถทำได้ ราษฎรคนใดเช่าที่หลวงเกิน 3 ปีแล้วรัฐจะมายกเลิกสิทธิการเช่าไม่ได้¹³ ที่หลวงอาจอยู่นอกเขตเมืองหลวงก็ได้พิจารณาจากรัชกาลที่ 3 ทรงมีที่หลวงอยู่ฉะเชิงเทราเป็นสวนทุเรียนสำหรับปลูกเพื่อจำหน่ายนำเงินส่งเข้ากรุงเทพฯ¹⁴

⁸ พระไอยการเปิดเสรีจมาตรา 65 ในมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จ.ศ.1166 เล่ม 2, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529), หน้า 220-221.

⁹ ในส่วนต้นของ กฎหมายพระอาชหาหลวง, เรื่องเดียวกัน, หน้า 370.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹¹ ชิดา สารยา, ประวัติศาสตร์ชวาเนาสยาม, (กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2544), หน้า 66

¹² พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, จดหมายเหตุลาตูแบร์ เล่ม 2, (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), หน้า 94

¹³ สุจิตต์ วงษ์เทศ, แม่น้ำลำคลองสายประวัติศาสตร์, หน้า 121-122.

¹⁴ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ, หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เล่มที่ 14 “หนังสือพญาราชินิกุลนิตะยะภักคิพิริยาหะ ถึงพระนครนายก.

ส่วนมุลนายได้แก่ขุนนางและเจ้าเมืองนั้น ได้สิทธิการเป็นเจ้าของที่ดินจากเหตุผลทางการเมืองเป็นหลัก สืบเนื่องมาจากเมื่อกรุงศรีอยุธยาได้กลายเป็นราชธานีแห่งเดียวในอาณาจักรอยุธยา ยังผลให้รัฐอิสระต่าง ๆ ลดบทบาทและสถานภาพเป็นเพียงหัวเมืองของอาณาจักร¹⁵ ผู้ครองรัฐซึ่งแต่เดิมเคยมีอำนาจคู่เคียงกับกษัตริย์ก็จะเป็นเพียงเจ้าเมือง แต่ในทางปฏิบัติพระมหากษัตริย์ที่ราชธานีจะไม่เข้าไปแทรกแซงการปกครองของเจ้าเมือง¹⁶ เจ้าเมืองจึงมีอำนาจสิทธิขาดในเมืองของตน แต่อย่างไรก็ดี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการครอบครองที่ดินของเจ้าเมืองว่าต้องอาศัยแรงของราษฎรทำประโยชน์ให้และอาจจะมีนัยว่าเจ้าที่ดินที่แท้จริงก็คือราษฎร เจ้าเมืองเป็นเพียงเจ้าของที่ดินผ่านการควบคุมราษฎรในสังกัด ดังปรากฏข้อความในเทศาภิบาลตอนหนึ่งว่า

“...วิธีปกครองที่เรียกว่ากินเมืองนั้น หลักเดิมคงมาแต่ถือว่าผู้เป็นเจ้าเมือง ต้องทึ่งกิจธุระของตนมาประจำทำการปกครอง บ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขปราศจากภัยอันตราย ราษฎรก็ต้องตอบแทนคุณเจ้าเมืองด้วยการออกแรงช่วยทำงานให้บ้าง หรือแบ่งสิ่งของซึ่งทำมาหาได้ เช่น ข้าวปลาอาหาร เป็นต้น อันมีเหลือใช้ให้เป็นของกำนัล ช่วยอุปการะมิให้เจ้าเมืองต้องเป็นห่วงในการหาเลี้ยงชีพ...รัฐบาลในราชธานีไม่ต้องเลี้ยงดู...”¹⁷

ข้อสังเกตของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นการตั้งข้อสังเกตโดยทั่วไปของระบบกินเมือง ซึ่งอยู่ในช่วงอยุธยาจนถึงยุคแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เท่านั้น เพราะนับจากสมัยรัชกาลที่ 4 ได้มีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ ในการเป็นเจ้าของที่ดินในหมู่มุลนาย ซึ่งจะกล่าวถึงในบทต่อไป

ขุนนางเป็นชนชั้นที่มักจะได้เป็นเจ้าของที่ดินด้วยการที่ได้รับพระราชทานที่ดินจากพระมหากษัตริย์อันเนื่องมาจากการทำความดีความชอบทางราชการ¹⁸ ดังปรากฏในกฎหมายพระไอยการเปิดเสรี มาตรา 65 ที่ระบุถึงการพระราชทานที่ดินแก่ขุนนาง ดังนี้

¹⁵ ศรีศักร วัลลิโภคม, กรุงศรีอยุธยาของเรา, พิมพ์ครั้งที่ 5, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2546), หน้า 4

¹⁶ อาคม พัลนิยะ และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเทพนคร, หน้า 104.

¹⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เทศาภิบาล, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2545), หน้า 49-50

“...มาตราหนึ่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวให้พระราชทานรางวัล
ทรัพย์เสื้อผ้าโครกระบือเงินทองอาภรณ์เครื่องประดับยศยศสิ่งใด ๆ
แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน...”¹⁹

แต่ปรากฏการณ์ที่บ่งบอกการที่ขุนนางได้รับพระราชทานที่ดิน มักอยู่ในรูปการ
พระราชทานที่ดินแก่ขุนนางที่เป็นหัวหน้าชุมชนชาวต่างถิ่นที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร
พร้อมด้วยไพร่พลของตนเป็นส่วนใหญ่ เช่น ชาวโปรตุเกสในสมัยอยุธยาที่เข้ามาอาสาช่วยการ
สงครามกับเชียงใหม่ และเชียงใหม่ ใน พ.ศ. 2081 และ พ.ศ. 2088²⁰ ชาวโปรตุเกสจะได้รับ
พระราชทานที่ดินบริเวณที่เป็นหมู่บ้านโปรตุเกส นอกจากนี้ชาวโปรตุเกสก็ช่วยทำสงครามอีก
หลายครั้งในสมัยอยุธยา และในสมัยธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้พระราชทานที่ดินให้อยู่อาศัย
บริเวณใกล้พระราชวังของพระองค์เป็นต้น²¹ หรือในกรณีของหัวหน้าชุมชนชาวมอญในสมัย
รัตนโกสินทร์คือ สมิงสอเดมา²² ได้รับพระราชทานที่ดินและยศเป็นพระยารัตนจักร หัวหน้าชุมชน
ชาวลาวที่ช่วยราชการ เช่น ท้าวอินทสาร เป็นพระยาปลัดเมืองสมุทรปราการ ดูแลคนในสังกัดของ
ตนในเมืองนั้น²³ เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามแม้ว่าหัวหน้าชุมชนต่างถิ่นจะได้รับยศเป็นขุนนาง
ได้รับพระราชทานที่ดินก็เป็นเพียงส่วนหนึ่ง แต่ที่ดินส่วนใหญ่ของชุมชนก็จะกลายเป็นสิทธิของ
ราษฎรที่อาศัยในชุมชนนั้นด้วย เพราะโดยหน้าที่ขุนนางจะคอยดูแลควบคุมไพร่ในสังกัดให้ทำนา
ของไพร่ให้เต็มที่ แล้วคอยเก็บหางข้าวหรือค่านาส่งเข้าเมืองหลวงอีกต่อหนึ่ง²⁴

ในส่วนที่ดินของวัดนั้น ตามประเพณีโบราณพระมหากษัตริย์มักทรงทำบุญยกที่ดินถวาย
วัด เรียกว่า ที่ดินกัลปนา พร้อมมีไพร่ ทาส บางครั้งเรียกว่า เลกโยมสงฆ์คอยทำประโยชน์ใน

¹⁸ ร.แฉกาคี, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทยเล่ม 2, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2526), หน้า 348

¹⁹ มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 เล่ม 2, หน้า 220-221

²⁰ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยาและโครงการปรับปรุงหมู่บ้านโปรตุเกส เนื่องในโอกาสปี
ท่องเที่ยวไทย พ.ศ. 2530, ชาวโปรตุเกสในยุคกรุงศรีอยุธยา, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากรจัดพิมพ์, 2530), หน้า 2

²¹ เรื่องเดียวกัน

²² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 2 เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2526), หน้า 152-153.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58

²⁴ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ, หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 48 เรื่อง
“รักษาแผ่นดินและเรื่องแบ่งนาในแขวงกรุงเทพฯ”

ที่ดินเพื่อเลี้ยงควัว การกัลปนาที่ดินนี้เป็นการทำบุญของพระมหากษัตริย์ที่มีมานานแล้ว อย่างน้อยตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 เช่น ปราบจวกรีกเรื่องนี้ที่จารึกเขารัง²⁵ จารึกบนเสาแปดเหลี่ยมที่ศาลสูงเมืองลพบุรี²⁶ เป็นต้น ในสมัยอยุธยามีการกล่าวถึง พระนารายณ์ทรงถวายที่ดินที่ลพบุรีเป็นที่ดินกัลปนา²⁷ (ซึ่งการกัลปนาที่ดินก็ยังมีมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ด้วย โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้น)²⁸

จากการสำรวจข้อมูลทำให้เห็นว่าบ้านเมืองไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐถือครองที่ดิน โดยทางอ้อม กล่าวคือ แม่ที่ดินในกรอบใหญ่ที่ว่าอาณาจักรรัฐจะอ้างว่าเป็นรัฐและที่ดินบางส่วนถูกกำหนดให้เป็นที่หลวงเป็นที่ของมูลนาย และที่ของวัดก็ตาม แต่กลุ่มบุคคลเหล่านี้ต่างก็ต้องอาศัยแรงของราษฎรเข้าทำประโยชน์ นอกจากนี้ผลประโยชน์ที่รัฐได้จากที่ดินส่วนใหญ่ก็มาจากที่ดินของราษฎร เพียงแต่มีขุนนางคอยอำนวยความสะดวก และการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากที่ดินของราษฎรเป็นไปอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยดังที่กล่าวมาแล้ว

ฉะนั้นราษฎรทั้งหลายตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมาจึงมีสิทธิเหนือที่ดินอย่างชอบธรรม ทั้งในแง่ของการเป็นเจ้าของและการทำประโยชน์ในที่ดิน ด้วยความยินยอมของรัฐ โดยมีเงื่อนไขว่าราษฎรต้องทำประโยชน์ในที่ดินนั้นเสียก่อน จึงจะได้กรรมสิทธิ์ในที่ดิน ซึ่งการทำประโยชน์ในที่ดินช่วงแรก ๆ ก็คือการหักร้างถางพงเพื่อเปลี่ยนสภาพป่าให้เป็นนาเป็นสวนเป็นไร่²⁹

แต่อย่างไรก็ตามหากพิจารณาพัฒนาการการได้มาซึ่งสิทธิเหนือที่ดินของราษฎร ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 จะเป็นสิทธิเหนือที่ดินภายใต้กรอบใหญ่ คือ กระบวนการเปลี่ยนป่าให้เป็นนา แต่ในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือ ปังจัยทางการเมืองที่ทำให้รัฐ

²⁵ ธิดา สาระยา, รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 61-62.

²⁶ เรื่องเดียวกัน

²⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2504), หน้า 50,60-61.

²⁸ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ, หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 77 เรื่อง “ร่างตราถึงเมืองกรุงเก่าให้ข้าหลวง 8 นาย ขึ้นไปรังวัดนาของราษฎร” ในสมัยรัชกาลที่ 4 วัดสามารถนาที่ดินให้ราษฎรเข้าทำนาได้. โปรดดูพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 55-61

²⁹ การทำไร่ หมายถึง การปลูกพืชประเภทล้มลุก โปรดดู ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์ชวาเนาสยาม, (กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), 2544) หน้า 66.

หันเข้ามาควบคุมที่ดินผ่านหัวหน้าชุมชนท้องถิ่น ยังผลให้เกิดการขยายตัวของสิทธิชุมชนของชาวต่างถิ่นในการใช้ประโยชน์และเป็นเจ้าของที่ดิน ในขณะที่รัชกาลที่ 3 ได้มีกระบวนการเก็บภาษีจากผลผลิตจากที่ดินขึ้นมามากมายทั้งผลผลิตที่เป็นของป่า และผลผลิตที่เกิดจากการเพาะปลูก ซึ่งกระบวนการจัดเก็บภาษีผลผลิตจากที่ดินนี้เป็นความพยายามควบคุมการใช้ประโยชน์จากที่ดินอีกขั้นตอนหนึ่งของรัฐผ่านระบบมูลนาย และระบบเจ้าภาษีนายอากร แต่ทว่าขั้นตอนการควบคุมการใช้ประโยชน์และเป็นเจ้าของที่ดินนี้ก็ยังคงอยู่ในกรอบของการเปลี่ยนป่าให้เป็นนาอยู่ซึ่งในแต่ละขั้นตอนมีพัฒนาการ ดังนี้

ในสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 1 รัฐต้องอาศัยแรงราษฎรบุกเบิกที่ป่า ให้เป็นนาอยู่ตลอดเวลา ช่วงนี้รัฐเป็นแต่เพียงขอปันผลประโยชน์จากที่ดินในรูปหางข้าวขึ้นฉางหลวง และเก็บอากรต้นผลไม้อากราษฎรเท่านั้น ทั้งนี้หากพิจารณาบริบทของอยุธยาจะพบว่า ชาวมิใช่สินค้าส่งออกที่สำคัญ³⁰ แต่สินค้าที่ส่งออกในสมัยอยุธยา คือ ของป่า ได้แก่ เนื้อไม้ หมากสง ผ่าง ดินประสีว ช้าง งาช้าง³¹ ฉะนั้นข้าวจึงเป็นผลผลิตสำหรับเลี้ยงดูผู้คนในอาณาจักร³² และสำรองไว้ใช้ในยามสงคราม³³ ด้วยเหตุนี้รัฐจึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องมีมาตรการในการควบคุมการใช้ที่ดินและการเป็นเจ้าของที่ดินอย่างเคร่งครัดมากนักคงปล่อยให้ราษฎรหักร้างตามความสามารถแต่อย่างไรก็ตามรัฐก็ต้องสร้างแรงจูงใจ ให้ราษฎรอยากทำการเพาะปลูก เช่น ทำการขุดคลองเพื่อให้มีน้ำใช้ ราษฎรจะได้เข้าไปตั้งบ้านเรือนได้สะดวก ดังเช่นในเขตลพบุรีเป็นต้น³⁴ การที่รัฐยินยอมให้ราษฎรมีสสิทธิเหนือที่ดินโดยแลกเปลี่ยนกับการขอแรงราษฎรหักร้างตามพงก็เพราะสภาพแวดล้อมของอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงเทพฯ ยังคงมีพื้นที่ป่ามากมาย เช่น ลาตูแบร์ ได้บรรยายถึงป่าไม้จำนวนมากทางตอนเหนือของอยุธยา³⁵ ส่วนในช่วงต้นรัตนโกสินทร์แม้จะไม่มีข้อมูลเชิงสถิติที่แน่นอนในเรื่องพื้นที่ป่าว่ามีมากเพียงไร แต่สามารถคาดคะเนได้ว่าพื้นที่ป่ามีมาก

³⁰ อาคม พัลนิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเทศนคร, หน้า 113

³¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), หน้า 135-136

³² อาคม พัลนิยะ และนิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเทศนคร, หน้า 113

³³ กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 9, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2542), หน้า 97.

³⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, จดหมายเหตุลาตูแบร์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), หน้า 22.

³⁵ Simon de la Loubire, The Kingdom of Siam, reprinted, (Duala Lumpur : Oxford University Press, 1969)] pp' 7,18,19.

เช่นกัน พิจารณาจากเหตุผลสองประการใหญ่ ๆ คือ ประการแรก พิจารณาจากในสมัยรัชกาลที่ 2 มีไพร่จำนวนมากที่หลบหนีมูลนายไปหลบซ่อนอยู่ในป่าดงตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก³⁶ ประการที่สอง พิจารณาจำนวนของป่าที่ส่งไปจำหน่ายต่างประเทศจำพวก อำพัน การบูร ปีกนก คีปลี³⁷ ซึ่งเป็นสินค้าที่ได้จากป่า จึงเป็นการแสดงถึงการมีที่ป่าจำนวนมากให้ราษฎรเข้าไปเก็บของจากป่ามาส่งส่วย ฉะนั้นรัฐจึงมีนโยบายให้ราษฎรเข้าจับจองที่ดินเพื่อทำการเพาะปลูกให้มากขึ้นเป็นลำดับ ซึ่งเมื่อพิจารณาจากสมัยอยุธยาแล้ว เขตปลูกข้าวหรือทำนาจะอยู่ที่ บางไทร และ รอบ ๆ ตัวเมืองอยุธยา และขยายไปถึง นครนายก ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา สระบุรี³⁸ และมี ย่านที่ปลูกผลไม้อยู่ที่บางกอกและนนทบุรี³⁹ แต่พื้นที่ที่ราษฎรจับจองทำนาทางตอนใต้ของอยุธยา จะเป็นพื้นที่ที่น้ำท่วมสูง ดังที่ลาลูแบร์บรรยายไว้ว่า

“...และทิ้งเนื้อที่ระหว่างนั้นไว้ให้เป็นเวียงแอ่งน้ำใหญ่
มีที่ดินกว้างราว 104 ลีค (14,560 เส้น) เอ็บด้วย
กระแสวาริไหลมาแต่นครเชียงใหม่ตกท้องทะเลคือแต่
เหนือมาได้...”⁴⁰

ฉะนั้นราษฎรไทยในสมัยอยุธยาจึงต้องปลูกข้าวในวิธีที่เรียกว่า “ข้าวลอยน้ำ” (floating rice) ซึ่งเป็นการหว่านเมล็ดก่อนน้ำท่วมขัง เมื่อน้ำหลากลงมาท่วม เมล็ดข้าวก็จะสามารถเจริญเติบโตในน้ำลึกได้ เมื่อน้ำลดขานาจึงเริ่มเก็บเกี่ยวข้าว⁴¹ ซึ่งวิธีการปลูกข้าวแบบลอยน้ำนี้ มีการบันทึกในคำให้การของชาวจีนที่นางาซากิที่ตรงกันว่า

“...ดังนั้น ผู้คนก็ปลูกข้าวกันได้โดยไม่ต้องกังวลกับฝน
ถ้าหว่านพันธุ์ข้าวไว้ก่อนน้ำหลากมา ต้นกล้าก็จะโตขึ้น
ในเมื่อน้ำสูงขึ้น และในที่สุดข้าวก็จะสูงถึง ๓ เมตรและ

³⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ , พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่สอง, (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), หน้า 44

³⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ , พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2, (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), หน้า 109

³⁸ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 (พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)), (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2512), หน้า 277

³⁹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม 1, หน้า 11

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10

⁴¹ Jacqueline M. Piper , Rice in South – East Asia , Cultures and Landscapes , (Malaysia : Indah Photosetting Centre Sdn Bhd , 1993) , p 44.

“หนีน้ำที่ขึ้นมาได้...”⁴²

เพราะเหตุนี้การขยายพื้นที่เพาะปลูกลงมาทางตอนใต้หรือตอนล่างของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา หรืออีกนัยหนึ่ง คือ การสร้างบ้านแปงเมืองลงมาทางทิศใต้ตามการเคลื่อนย้ายของราชธานี คือ กรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ ตามลำดับนั้น เป็นไปอย่างไม่มีปัญหาด้วยวิธีการปลูกข้าวลอยน้ำ ในสมัยแห่งการสร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานีนั้น มีการขยายพื้นที่ทำนากว้างออกไปอีกในทางตอน ใต้ คือ ทะเลตม ทั้งฟากตะวันตกและตะวันออกของกรุงธนบุรี เรื่อยมาถึงทุ่งกระทุ่มแบน หนอง บัวแขวงเมืองนครชัยศรี สมุทรสงคราม สมุทรสาคร⁴³ ส่วนทางภาคใต้ โปรดเกล้าฯ ให้มีการทำ นาในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง ไชยา ภาคตะวันออก มีการทำนาที่ จันทบุรี⁴⁴ สาเหตุที่ต้อง มีการขยายพื้นที่ทำนาลงมาทางตอนล่างของแม่น้ำเจ้าพระยาและภาคใต้กับภาคตะวันออก เป็น เพราะในสมัยกรุงธนบุรี นอกจากจะต้องทำศึกสงครามกับพม่าแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรียังต้อง ปราบปรามเจ้าชุมนุมที่คิดจะตั้งตนเป็นใหญ่ ซึ่งสมรภูมिरบส่วนใหญ่อยู่ในเขตพื้นที่ตอนบนของ กลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น ในแถบ พิชณุโลก อุทัยธานี ชัยนาท ราชบุรีแถบนี้ไม่สามารถทำนาได้ เกิดภาวะข้าวแพงและขาดแคลน ดังปรากฏในเรื่องการปราบเจ้าพระฝางต่อไปนี้

“ ลุคักราช ปิขาล โทศก ถึง ณ เดือน 6 ฝ่ายเจ้าพระฝาง
ซึ่งเป็นใหญ่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงนั้น ...แล้วเกณฑ์กองทัพ
ให้ลงมาลาดตระเวนตีเอาข้าวปลาอาหารและเผาบ้านเรือนราษฎร
เสียหายหลายตำบล จนถึงเมืองอุทัยธานี เมืองชัยนาท ...
ครั้งนั้นข้าวแพงถึงเกวียนละสามชั่ง ...”⁴⁵

นอกจากการทำนาจะเป็นการสร้างบ้านแปงเมืองให้มั่นคงลงในเขตกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตอนล่างแล้ว รัชชังคาดหวังผลผลิตข้าว เพื่อเลี้ยงกองทัพ และเพื่อให้ราษฎรมีข้าวบริโภคในราคาที่ ไม่แพงด้วย ฉะนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงให้มีการป่าประกาศแก่ราษฎรทุกคนให้ทำนาปรัง (หมายถึงการทำนาให้ได้ปีละสองครั้ง) ดังนี้

“...อนึ่งในปลายปีฤดูเอกศกนั้น บังเกิดทุกข์ภัยข้าวแพง

⁴² โปรดคูรายละเอียดใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, เรื่องของสองนคร, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เจ้าพระยา, 2524), หน้า 51 - 52

⁴³ กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ดอกเบี๋ย, 2542), หน้า 214

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 200

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 175 - 176

ข้าวนาเป็นเกวียนละสองซั่ง อาณาประชาราษฎร์จัดสนกันการ
ด้วยอาหารนั้ก จึงทรงพระกรุณาสั่งให้ข้าพุดละอองธุลีพระบาท
ผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน ทำนาปรังทุกแห่งทุกตำบล...”⁴⁶

ด้วยเหตุที่รัฐต้องการผลผลิตข้าวเป็นสำคัญ และต้องการสร้างอาณาจักรให้มั่นคง ทำให้เป็นการเปิดโอกาสให้ราษฎรได้จับจองที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์อย่างเสรีและสะดวก ซึ่งนโยบายดังกล่าวนี้ยังคงดำเนินสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วย เพราะเหตุว่ารัฐยังคงต้องทำศึกสงครามอยู่ตลอดเวลา ทั้งกับพม่า ลาวและเขมร

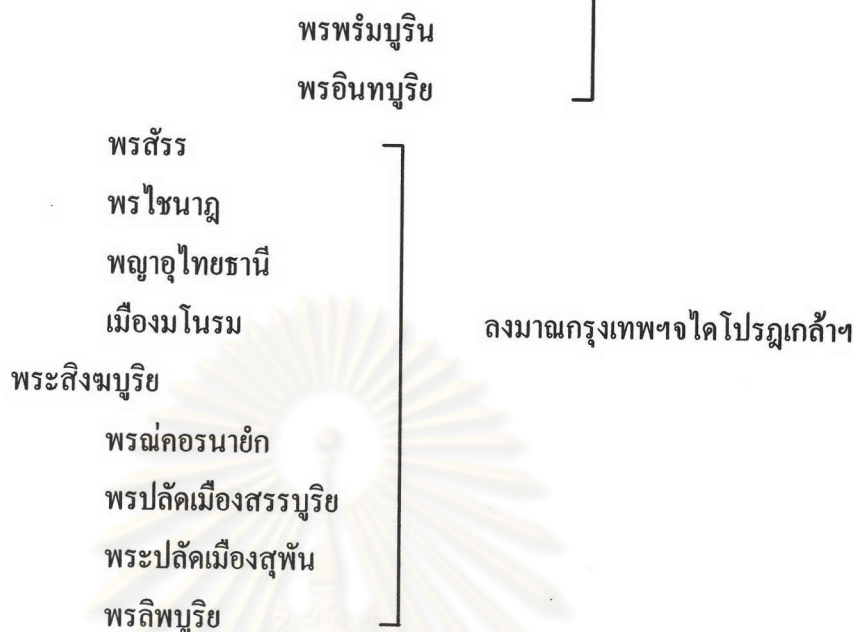
ในสมัยรัชกาลที่ 2 พบว่ามีการขยายพื้นที่ทำนาออกไปอย่างกว้างขวางคือ ในเขตกรุงเทพฯ กรุงเก่า (อยุธยา) อ่างทอง สุพรรณบุรี นครชัยศรี สามโคก เมืองนนท์ สาครบุรี สระบุรี เพชรบุรี สมุทรปราการ ชัยนาท อุทัยธานี เมืองสรรค์ เมืองสิงห์ เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองมโนรมย์ ลพบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา และเมืองชล⁴⁷ ซึ่งเขตการทำนาก็พบว่าเป็นเมืองใหม่ที่เพิ่งตั้งขึ้นในรัชสมัยนี้ตามที่ระบุในพระราชพงศาวดาร คือ สมุทรปราการและนครเขื่อนขันธ์ การขยายพื้นที่ทำนายังคงดำเนินไปอย่างต่อเนื่องตลอดสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะในส่วนของลพบุรี สระบุรี สุพรรณบุรี และนครไชยศรี⁴⁸ ทั้งนี้เนื่องจากรัฐยังคงต้องการใช้ข้าวสำหรับบริโภครภายในเช่นเดียวกับสมัยก่อนหน้านี้ โดยรัฐจะคอยประกาศเตือนให้ราษฎรเร่งทำนาอยู่เสมอ ๆ ดังเช่นในจดหมายเหตุต่อไปนี้

“...อนาประชาราษฎร์หัวเมือง ^{ปากโดย} ^{ฝ่ายเหนือ} | ทำไรนาไคผัด
เมคเขานอยหเทศมฎมถำเนาไม เขา มีราคาแพง ถ่มแดง
พระพุทธิเจ้าอยู่หัวทรงพระวิคตเปนอันมาก และ ณ ปี
มโรงน้อศกนี้ไโปรฎเกล้า ๆ จไหทำไรนาแต่ต้นรดุไหเทศ
ภาคภูมิไหไคผัดเมคเข้าจ้งมากทุกบารทุกเมือง จึง
ไโปรฎเกล้า ๆ ไหา หลวงปลัดเมืองอ่างทอง

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 170

⁴⁷ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เรื่อง “ร่างท้องตราถึงหัวเมืองเรื่องข้าหลวงรังวัดนาออกตราจองที่ดิน จ.ศ. 1173” , มุลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพครบ 203 ปี 24 กุมภาพันธ์ 2514 , (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2514) , หน้า 40 - 41

⁴⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากรจัดพิมพ์, 2538), หน้า 37.

ให้ เจ้าเมือง | คิดอ่านจัดแจงการที่จ่งทำไรนา ในปืมโรง
กรมการ |
“น้อ”ศก นิ ปีหนึ่งหาไหใด ๒ ครั้ง จิงจใดเมคเข้ามา...”⁴⁹

นโยบายของรัชกาลที่ 3 ในการป้องกันไม่ให้ข้าวมีราคาแพงเกินไป จึงเป็นปัจจัยภายในประการหนึ่งที่ทำให้ต้องมีการขยายที่นาเพิ่มมากขึ้น ในช่วงของการขยายที่นานี้ ราษฎรไทยมีศักยภาพในการใช้ประโยชน์และเป็นเจ้าของที่นาขนาดตั้งแต่ 10 – 70 ไร่ ส่วนนาของพวกเจ้าต่างกรม เจ้าทหารมมีได้ และข้าราชการในสมัยนี้จะมีนาคนละ 100 – 300 ไร่⁵⁰ นอกจากปัจจัยภายในคือ การพุงราคาข้าวจะเป็นส่วนผลักดันในการขยายที่นาและเร่งผลิตข้าวแล้ว ยังมีปัจจัยภายนอกคือ เรื่องของการขยายตัวทางการค้ากับต่างประเทศ ที่ทำให้มีการเร่งผลิตข้าว (ซึ่งจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป) ตามมาด้วย

เมื่อราษฎรขยายพื้นที่นาและที่สวนได้อย่างกว้างขวางแล้ว รัฐจะขอปันผลประโยชน์อันเกิดจากที่ดินของราษฎร ดังนี้ ในส่วนของที่นาในสมัยรัชกาลที่ 3 ยังคงยึดถือการประเมินนาแบบดั้งเดิม คือ แบ่งประเภทที่นาเป็น นาอุโค กับ นาฟางลอย เช่น สมัยอยุธยา เพียงแต่ปรับเปลี่ยนอัตราบ้างตามความเหมาะสมกล่าวคือ ได้กำหนดให้ที่นาในเขตกรุงเก่า อ่างทอง ลพบุรี

⁴⁹ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ , หอสมุดแห่งชาติ , จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 47 “ร่างตราพระยามหาอำมาตย์”

⁵⁰ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ , หอสมุดแห่งชาติ , จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 126 “ร่างตราถึงเจ้าพระยาพระคลัง ฯ เรื่องเกณฑ์ข้าราชการขึ้นไปปีคน้ำแขวงกรุง”

สุพรรณบุรี 4 เมื่อนี้เป็นนาคูโค เรียกค่านาเต็มตราแดงตราจอง⁵¹ หมายถึงเก็บค่านาจากการวัดขนาดพื้นที่ของที่นาว่าน่าจะทำนาได้ผลเม็ดข้าวประมาณเท่าใดคงที่กล่าวถึงมาแล้วในบทนำ ในสมัยรัชกาลที่ 2 ยังคงปันผลประโยชน์จากที่นาเป็นหางข้าวจำนวนไร่ละ 2 สัดครึ่ง โดยเจ้าของนาต้องขนข้าวอันเป็นส่วนของหางข้าวมาส่งขึ้นยุ้งฉางของหลวงเอง⁵² ครั้นในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงเปลี่ยนมาปันผลประโยชน์จากที่นาเป็นตัวเงินเรียกว่า “ค่านา”⁵³ โดยมีอัตราไร่ละ 1 สลึง และเก็บเงินแทนค่าขนข้าวส่งฉางอีกไร่ละ 1 เฟื้อง (12 สตางค์) รวมเป็น 37 สตางค์⁵⁴ ซึ่งเหตุผลของการเก็บเงินแทนแรงงานหรือแทนส่วย ยังไม่ปรากฏชัด แต่การที่รัฐเก็บเงินจากรายการเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าเงินตราเป็นสิ่งสำคัญในสังคมไทยขณะนั้นแล้ว

แต่อย่างไรก็ตามแม้ว่ารัชกาลที่ 3 จะทรงเก็บค่านาตามแบบนาคูโค นาฟางลอย ตามประเพณีนิยม แต่ก็มีหลายครั้งที่พระองค์ทรงลดหย่อนค่านาให้แก่ราษฎรโดยพื้นที่นาคูโคปีใดน้ำน้อยผลิตข้าวได้น้อยก็จะเก็บภาษีค่านาจากจำนวนเนื้อที่ที่ทำนาได้ผลในปีนั้น ๆ⁵⁵ ส่วนข้าวที่ราษฎรผลิตได้ถ้ารัฐต้องการรัฐจะทำการซื้อจากรายการขึ้นฉางหลวงไว้ ดังปรากฏข้อความในจดหมายเหตุตอนหนึ่งว่า

“...จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ คำรับว่ารายการทำนาในปีเถาะเบญจศกนี้ ใดผลเม็ดข้าวน้อยหาเต็มภาคภูมิเหมือนแตกอรไม ครันจจัดซื้อเข้าเก็บเต็มขึ้นใสฉางไวเหมือนอย่างทุกปี ผลเม็ดเข้าของรายการในปีเถาะนิมน้อยจุมก

⁵¹ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ , หอสมุดแห่งชาติ , จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 54/ก “ให้ประเมินค่านาว่าชนิดใด”

⁵² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ , พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 , พิมพ์ครั้งที่ 2 , (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา , 2526) , หน้า 47

⁵³ เรื่องเดียวกัน

⁵⁴ ญาดา ประภาพันธ์ , ระบบเจ้าภาษีนาอากรสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น , (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ , 2524) , หน้า 124

⁵⁵ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ , หอสมุดแห่งชาติ , จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 54 เรื่อง “สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาไชวิชิตเรื่องให้ประเมินค่านาว่าชนิดใดที่จะเป็นนาคูโค”

เฉลี่ยซื้อขายทั่วกันตลอดปี จึงโปรฎเกล้าฯ ไหงดไวยัง

ไม่ไหเจ้าพนักงานกรมนาจัดซื้อเข้าจีนฉาง...”⁵⁶

การที่รัฐขอปันผลประโยชน์ที่เกิดจากที่ดินจากราษฎรในรูปภาษีเช่น ค่านา หรือ อากร เช่น หางข้าวนี้ เป็นพันธะสัญญาที่ราษฎรหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะเป็นกระบวนการที่อยู่ภายใต้ระบบมูลนายไพร่ที่ราษฎรต้องตอบแทนภาครัฐและมูลนายที่เปิดโอกาสให้จับจองที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์โดยอิสระ ฉะนั้นถ้ามีราษฎรผู้ใดหลีกเลี่ยงภาษีหรือค่านาด้วยการแจ้งจำนวนที่ดินในกรรมสิทธิ์ให้น้อยกว่าความเป็นจริง ครั้นเมื่อรัฐจับได้จึงนำตัวราษฎรไปชำระความที่กรุงเทพฯ ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งในจดหมายเหตุว่า

“ ใจคว่ำมวาราษฎรบานบั้งปล้ำกัญบังนาไวยล้าย
โสหลายรายพญาน ไปวัดขันสูตนาทิวเคมีราษฎร
สาบาลไวยไคย นาเคมีแตสองรอยสามสิบเบ็ดไรย
ขาหลังเสนากรมการวัดขันสูตเกีย เหนื่อนามากขึ้นไปยอีก
พัรรอยสามไร่สองงานจิดเก้าเปนเหนือนารษฎรบังไวย
พัรรอยสามไร่สองงาน ...จึงไหหมายคอกโมยนองชาย
ขุนนาคุมเอาเรอิ่งร้าวและตัวขุนรองปลัดโจด กับนายกัน
นายมอดเทศ นายโส นายเอียม ขุนคิ้วพุด นายเมอินผู
นายประกันตัวราษฎรรอยสิบหักคินเข้ามาสั่ง ณ กรุงเทพ ฯ...”⁵⁷

สำหรับที่สวน การขอปันผลประโยชน์จากที่สวนจะแตกต่างจากที่นาคือในรัชสมัยนี้จะเก็บอากรสวนเป็นตัวเงินก็จริงแต่จะใช้วิธีนับต้นทุนผลไม้ ผลไม้แต่ละชนิดจะเสียอากรแตกต่างกัน โดยประมวลเป็นอัตราค่าต้นทุนผลไม้พอเป็นสังเขปดังต่อไปนี้ หมากเอกต้นละ 50 เบี้ย หมากผการาย ต้นละ 40 เบี้ย มะพร้าวต้นละ 100 เบี้ย มะม่วงต้นละเพ็อง ส้มยี่สิบต้นรวมหนึ่งเพ็อง เป็นต้น⁵⁸

⁵⁶ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ , หอสมุดแห่งชาติ , จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 54/ก เรื่อง “ให้ประเมินค่านาว่าชนิดใดที่จะเป็นนาสุโค” ซึ่งเงินค่านาที่รัฐเก็บได้รัฐจะนำไปซื้อข้าวจากราษฎรขึ้นฉางหลวงแทนการเกณฑ์ โปรดดูจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 48 – 49 เรื่อง “ใบบอกเมืองนครราชสีมา ส่งเงินค่านา”

⁵⁷ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ , หอสมุดแห่งชาติ , จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 8 เรื่อง “ใบบอกหลวงปลัด หลวงพลกรมการเมืองนครนายก จ.ศ. 1193”

⁵⁸ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ , หอสมุดแห่งชาติ , จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 54 เรื่อง “หน้าโฉนดเก่าว่าด้วยเรื่องโฉนดพระวิเศษวาริ”

ฉะนั้น ราษฎรไทยและราษฎรชาวลาว มอญ เขมร แวก ที่มาพึ่งพระบรมโพธิสมภารจึงมีความเป็นอิสระในการจับจองที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าเป็นกรรมสิทธิ์โดยที่ดินจะเป็นกรรมสิทธิ์ของราษฎรทราบเท่าที่ราษฎรคนนั้นสามารถทำประโยชน์ในที่ดินในพระโอัยการเบ็ดเสร็จกำหนดให้ราษฎรต้องทำประโยชน์ในที่ดินภายในสามปี ถ้าไม่ทำประโยชน์หรือทิ้งที่ดินราษฎรคนอื่นที่เข้าทำประโยชน์จะได้สิทธิเหนือที่ดินแทน แต่เท่าที่ปรากฏหลักฐานประเภทจดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ 3 ราษฎรมักไม่ค่อยสูญเสียกรรมสิทธิ์เหนือที่ดินสักเท่าไร เพราะที่ดินว่างเปลามีจำนวนมากจนกระทั่งรัฐเกรงว่าจะไม่มีราษฎรทำนา ฉะนั้นรัฐจึงพยายามชักชวนให้ราษฎรพยายามทำนาให้มาก ๆ หรือทำนาปรังยิ่งดี การที่รัฐขอให้ราษฎรกลับมาทำนาให้เต็มพื้นที่ และไม่ทิ้งที่นาปรากฏในสารตราต่อไปนี้

“ หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยาไชยวิชิตผู้รักษากรุงเก่า
... ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ซึ่งพระยาไชยวิชิต
กรมการจัดแจงให้ราษฎรทำนาปรัง ณ แขวงกรุงเก่านั้นก็ชอบดีแล้ว
เกลือกว่าราษฎรเกี่ยวข้าวนาปีเสร็จแล้วจะไม่กลับมาทำนาปรังที่ปักกรุย
ย่ำเลือกถางพงไว้ พระยาไชยวิชิตก็จะละเลยไม่ตักเตือนให้
ราษฎรมาทำนาปรังต่อไป ราษฎรจะทิ้งที่นาเสีย ให้พระยาไชยวิชิต
กรมการแต่งกรมการกำนันนายอำเภอออกตรวจตราดูแลคอยร้อง
พวกราษฎรที่เกี่ยวข้องแล้ว ให้เร่งรัดตักเตือนราษฎรเจ้าของ
นาปรังที่ปักกรุยถางพงจะเหยียบย่ำที่กล้าไว้แต่ก่อน ให้กลับ
มาทำนาปรังให้สิ้นที่จึงได้ ที่นอกจากราย ๗๐๐ – ๘๐๐ ไร่
ที่แห่งใดตำบลใดจะทำนาปรังได้อีก ก็ให้ว่ากล่าวแก่ราษฎร
ให้มีความอุษาหะภาคเพียรทำนาปรังให้ได้จึงมาก จะได้
เม็ดข้าวเข้านาปรังหนุนเพิ่มข้าวนาปีที่ขาดจำนวนปีขานส่วนครึ่ง
ได้เม็ดข้าวมากขึ้น ราคาข้าวก็จะได้ลดหย่อนผ่อนลง...”⁵⁹

ในขณะที่ราษฎรไทยและไพร่ชาวต่างถิ่นมีสิทธิเหนือที่ดินผ่านระบบมูลนายไพร่เพราะรัฐต้องการแรงงานไพร่เข้าหักร้างถางพงเปลี่ยนป่าให้เป็นนา และสร้างบ้านแปงเมืองให้รัฐนั้น ชาวจีนที่ไม่ได้อยู่ในระบบไพร่ ก็มีสิทธิเหนือที่ดินได้เช่นกัน โดยพิจารณาจากข้อมูลที่ วิลเลียม

⁵⁹ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ , หอสมุดแห่งชาติ , จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 61 เรื่อง “สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาไชยวิชิต ตอบบอกจำนวนนาปรัง”

สกินเนอร์⁶⁰ รวบรวมไว้ได้สะท้อนว่า นับตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี ชาวจีนแต่จี้จะได้รับการชักชวนให้เข้ามาตั้งรกรากในเมืองไทยเป็นกรณีพิเศษเพราะเป็นเชื้อสายเดียวกับพระเจ้ากรุงธนบุรี⁶¹ และหลังจากนั้นชาวจีนเชื้อสายต่าง ๆ ก็พากันหลั่งไหลเข้าสู่เมืองไทยอย่างมากมาย เพราะผู้นำไทยไม่รังเกียจชาวจีน การเข้ามาตั้งรกรากของชาวจีนก่อให้เกิดการใช้ประโยชน์จากที่ดินโดยชาวจีนสองลักษณะ คือ การตั้งชุมชนการค้า และการทำไร่ ทำสวน เนื่องจากชาวจีนไม่ถูกจำกัดในการแสวงหาที่ดินที่รกร้างว่างเปล่ามาทำประโยชน์⁶² ในขณะเดียวกันชาวจีนก็มีเสรีภาพในการซื้อที่ดินและเดินทางอย่างเสรี⁶³ ซึ่งข้อมูลของสกินเนอร์นี้สอดคล้องกับหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ที่แสดงรายการชาวจีนจำนวนมากที่ซื้อที่ดินในเขต บางกเจ้า ท่าช้าง ท่าพลับ ฝั่งเหนือ ตำบลพญาจาก⁶⁴ เมืองชาวจีนเป็นบุคคลที่มีสิทธิในการใช้ประโยชน์และเป็นเจ้าของที่ดินโดยอิสระ เช่นเดียวกับราษฎรไทย ทำให้ช่วงต้นรัตนโกสินทร์เกิดชุมชนการค้าของชาวจีนมากมาย อาทิ การตั้งชุมชนการค้าของชาวจีนที่สำคัญ ในสมัยรัชกาลที่ 3⁶⁵ เป็นต้น ส่วนชาวจีนที่ทำสวนมักจะทำสวนและเลี้ยงหมูรอบ ๆ กรุงเทพฯ สวนที่ชาวจีนทำก็คือ สวนผัก สวนพลู สวนหมาก⁶⁶ ฯลฯ อย่างไรก็ตามแม้ว่าชาวจีนจะไม่ต้องอยู่ในระบบไพร่และไม่ต้องถูกเกณฑ์ส่วย แต่ในบางครั้งเมื่อรัฐขาดแคลนข้าว ชาวจีนที่อยู่ในเมืองไทยจะถูกดึงตัวให้เข้าสู่ระบบไพร่โดยอัตโนมัติเพื่อผลิตข้าวให้รัฐ โดยสังเกตจากสารตราต่อไปนี้ ที่ประกาศให้ราษฎรไทยและจีนใช้ที่สวนปลูกข้าว ทดแทนข้าวที่ตายเสียหายในปีนั้น ดังต่อไปนี้

“ หนังสือเจ้าพญาจักรี ๆ มาถึง พญานครไชศรี พระวิเสด
ด้วยทรงพระกรุณา ตรัสเหนือเกล้า ๆ สั่งว่า ณ ปีเถาะตรีศกนี้น้ำมาก
ท่วมต้นข้าวเสียหาย ... ที่สวนว่างเปล่าอยู่ เหนพอจะปักดำต้นข้าว
ไฉ่งามดี ... จึงโปรดเกล้า ๆ ให้เมืองยดสุนทร เมืองนครไชศรี
ขุนผู้ช่วยจะเจียงเทธา ... กำชับว่ากล่าวอนุาประชาราษฎร ไทยจีน

⁶⁰ จี. วิลเลียม สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์, แปลโดย พรรณี นัตถพลรักษ์ และคนอื่น ๆ, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2529)

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19

⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 99

⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 102

⁶⁴ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ, หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 9 เรื่อง “พระยาวิเศษลือชัย จำหน่ายเงินใช้สอยในการทำสวนอ้อย”

⁶⁵ จี. วิลเลียม สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์, หน้า 107

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 113 - 114

เจ้าของทิวไร้อ้อยไร่กล้วย ให้เอาข้าวปลูก ๓ เดือน พันนาปรัง
 ตรวจตราดูแลให้อนาพระราชราษฎร ไทย จีน เจ้าของทิวไร้อ้อย สวนพลู
 ให้ตั้งใจอุตสาหะ ทอดกล้าปักดำ ในทิวไร้อ้อย สวนกล้วยให้เต็ม
 ภาภฏมจงทุกแห่งทุกตำบล...”⁶⁷

นอกจากนี้ยังมีชาวจีนอีกหลายคนที่ไม่ใช่เจ้าของที่ดินแต่ก็จะเป็นแรงงานรับจ้างทำสวน
 หรือทำงานตามโรงสีข้าว โดยสกินเนอร์กล่าวว่าพวกนี้เป็นชาวจีนที่ยากจน ส่วนใหญ่เพิ่งอพยพมา
 จากเมืองจีน⁶⁸ ซึ่งแรงงานจีนที่อพยพเข้ามาจำนวนมากได้เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้รัฐหันมาจ้างงาน
 แทนการเกณฑ์แรงงานราษฎรไทยในระบบไพร่ด้วย

เอกสารสิทธิที่ใช้สำหรับยืนยันสิทธิเหนือที่ดินของราษฎร ในช่วงก่อนการประกาศใช้
 โฉนดที่ดิน ร.ศ. 120 ไม่สู้มีความสำคัญกับราษฎรมากนัก เพราะเป็นเอกสารที่รัฐออกให้ราษฎร
 ภายหลังจากการเดินสวนเดินนาเสร็จแล้ว เพื่อเป็นหลักฐานในการคำนวณการเก็บค่านาและ
 อารสวนสืบไป ดังเช่นในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 กล่าวถึงการออกโฉนดตราแดง เพื่อเป็น
 หลักฐานไว้ดังนี้

“...ให้รังวัดนาของราษฎรแต่โดยสัจโดยจริง อย่าให้เบียดบังเอานา
 น้อยให้เป็นมาก มามากเอาน้อยเป็นอันขาดทีเดียว... ถ้าข้าหลวง
 ผู้รังวัดได้จำนวนมาก คงเรียกมากน้อยเท่าใดให้หักสิบลดให้กำนัน
 ตามธรรมเนียม เหลือจากสิบลดนั้นให้เรียกเอาข้าวค่านา ข้าวจัดซื้อ
 ให้ข้าหลวงผู้กำกับแลเสนา คิดเอาข้าวค่านา ข้าวจัดซื้อแก่ราษฎร
 ตามโฉนดตราแดง แต่ในเรือนไร่กับงาน เศษนาในตราแดงนั้น
 อย่าให้คิดเอาแก่ราษฎรเลย...”⁶⁹

ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ก็มีการกล่าวถึงการลงโทษราษฎรที่บีบบังจำนวนมากใน
 ครอบครองที่ไม่ตรงกับจำนวนนาที่เคยทำรังวัดไว้ด้วยเช่นกัน⁷⁰ ด้วยเหตุนี้ทำให้ราษฎรมักไม่ค่อย
 เก็บเอกสาร เช่น ใบเหยียบย่ำ โฉนดตราแดงตราจอง ไว้กับตัว เอกสารสูญหายไปเป็นจำนวนมาก

⁶⁷ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ , หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 8 เรื่อง
 “สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องเกณฑ์ทำนาให้ได้ 3 คน ต่อ 1 เกวียน”

⁶⁸ จี. วิลเลียม สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์, หน้า 114

⁶⁹ จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173, หน้า 40

⁷⁰ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ, หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 8 เรื่อง
 “ใบบอกหลวงปลัด หลวงพลกรมการเมืองนครนายก จ.ศ.1193”

ราษฎรทำการครอบครองที่ดินโดยปราศจากเอกสารสิทธิ์มานานแสนนาน เพราะราษฎร เชื่อว่าการลงแรงทำประโยชน์ในที่ดินสืบทอดกันมาหลายชั่วอายุ มีพยานรู้เห็นนั้น ก็เป็นเครื่องยืนยันกรรมสิทธิ์ได้อย่างหนึ่ง⁷¹ ด้วยแนวคิดเช่นนี้จึงทำให้สิทธิเหนือที่ดินของราษฎรไม่อิงกับเอกสารสิทธิ์ แต่อิงกับหลักของการทำประโยชน์ในที่ดินจนเกิดกรรมสิทธิ์ซึ่งแตกต่างกับแนวคิดของการออกโฉนดที่ดิน ร.ศ. 120 ที่เจ้าของกรรมสิทธิ์ที่ดินจะอิงกับการเป็นเจ้าของเอกสารสิทธิ์ที่เป็นลายลักษณ์อักษร โดยที่เจ้าของกรรมสิทธิ์ที่ดินบางรายมิใช่ผู้ทำประโยชน์ในที่ดินโดยตรง

แต่ถึงแม้ว่าราษฎรหลายรายไม่ให้ความสำคัญกับการถือเอกสารสิทธิ์ของที่ดิน แต่เอกสารสิทธิ์ของที่ดินในสมัยนี้ก็ยังมีสถานะยืนยันความเป็นเจ้าของที่ดินของราษฎรควบคู่ไปด้วย พิจารณาได้จากราษฎรบางรายนำเอกสารสิทธิ์คือโฉนดสวนไปค้ำประกันการกู้เงิน เช่น กรณี นายเพด อำแดงบาง เจ้าของสวนที่บางกรวยนำโฉนดสวนไปจำนำกับนายโต และอำแดงสารภี⁷² อีกกรณีคือ อำแดงเอน จินเป็ง จินถุน อำแดงซุ่น นำโฉนดที่บ้านบริเวณลำเพ็ญไปจำนำกับคุณจอมน้อย เป็นเงินสามสิบซ่ง⁷³ เป็นต้น

ในขณะที่รัฐปรารถนาจะให้ราษฎรหักล้างฉันทงเพื่อเปลี่ยนที่ป่าให้เป็นที่นาและที่สวน เพื่อนำผลผลิตมาไว้สำหรับบริโภคภายในอาณาจักรนั้น ได้เกิดเหตุการณ์สำคัญสองประการที่กลายเป็นตัวแปรสำคัญในการผลักดันให้รัฐและราษฎรปรับเปลี่ยนพฤติกรรมในการใช้ประโยชน์จากที่ดินตัวแปรดังกล่าวคือ การขยายตัวทางการค้ากับต่างประเทศ คือ จีนและชาติทางตะวันตก ที่ทำให้มีการปลูกพืชทางเศรษฐกิจ คือ ข้าว พริกไทย อ้อย เป็นการเฉพาะมากขึ้นเพื่อส่งออกกับการขยายอำนาจทางการเมืองมีการเกณฑ์ชาวต่างถิ่นเข้ามาตั้งเป็นชุมชนมากมายทั้งในเขตพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งตัวแปรเหล่านี้ได้ส่งผลให้ที่ดินกลายเป็นสิ่งมีมูลค่าที่รัฐพยายามเข้ามาควบคุมให้ใกล้ชิดขึ้นกว่าเดิม ด้วยวิธีการควบคุมหัวหน้าชุมชนชาวต่างถิ่นผ่านผู้ราษฎรในชุมชนนั้น กับวิธีการจัดเก็บภาษีนานาชนิดที่มาจากการใช้ประโยชน์จากที่ดิน ซึ่งเป็นวิธีการควบคุมการใช้ประโยชน์จากที่ดิน และการเป็นเจ้าของที่ดินของราษฎรก่อนจะส่งผ่านไปสู่การจกระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินให้เป็นลายลักษณ์อักษรในสมัยต่อมา

⁷¹ ห.จ.ช., ร.6 น. 15/12 เอกสารกระทรวงนครบาล เรื่อง “บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามฯ “ รัตนโกสินทรศก 131.

⁷² งานบริการเอกสารภาษาโบราณ, หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ร.ศ. 1200 เลขที่ 100 เรื่อง “ต้นร่างหนังสือผลิตส่งจำนำคัก พระหฤทัยกับจินเป็ง จ.ศ. 1200”

⁷³ เรื่องเดียวกัน

2.3 การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมการใช้ประโยชน์จากที่ดินและการจัดระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินในสมัยรัชกาลที่ 2-3

ในสมัยรัชกาลที่ 2 การค้ากับต่างประเทศได้ขยายตัวกว้างออกไปอีกทั้งกับพ่อค้าชาติตะวันตกและพ่อค้าจีน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพ่อค้าจีน⁷⁴ ที่ต้องการสินค้าประเภท ข้าว พริกไทย น้ำตาลทรายจากไทย โดยเฉพาะพริกไทยได้กลายเป็นสินค้าชนิดใหม่ที่เริ่มปรากฏในรายการสินค้าที่ผูกขาดโดยพระคลังสินค้า⁷⁵ โดยรัฐจะเป็นผู้กำหนดให้ราษฎรใช้ที่ดินสำหรับปลูกพืช เช่น พริกไทย ต้นอ้อย ข้าว เพื่อทำการค้าโดยตรง ซึ่งส่งผลให้พืชทั้งสามประเภทกลายเป็นพืชเศรษฐกิจ และมีการกำหนดเขตผลิตอย่างชัดเจนตั้งแต่ในช่วงรัชกาลที่ 2-3 โดยในข้อมูลของเซอร์ จอห์น ครอบเฟิร์ด ระบุว่ามีการปลูกอ้อยเพื่อผลิตน้ำตาลทรายมากที่บางปลาสร้อย นครชัยศรี บางปะกง แปรดิว โดยเฉพาะพื้นที่ที่ติดแม่น้ำเมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตได้แล้วจะส่งมาที่กรุงเทพฯ⁷⁶ ซึ่งคนปลูกอ้อยจะเป็นคนไทยส่วนผู้ทำการผลิตอ้อยเป็นน้ำตาลทรายคือ คนจีน⁷⁷ ซึ่งข้อมูลของจอห์น ครอบเฟิร์ด จะตรง กับจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ที่พระองค์ท่านมีนโยบายที่จะให้ราษฎรปลูกอ้อยทำน้ำตาลทรายกันมาก ๆ ทั้งในแถบนครชัยศรีและฉะเชิงเทรา แม้แต่ตัวพระองค์เองก็ยังทรงใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ซื้อที่ดินจากนายมาและจินติจำนวน 30 ไร่ เพื่อตั้งโรงน้ำตาลทรายหลวงเช่นกัน⁷⁸ นอกจากราษฎรจะต้องปลูกอ้อยอย่างเป็นลำเป็นสันแล้ว การใช้ที่ดินเพื่อผลิตพริกไทยก็เป็นกิจการที่ใหญ่โตไม่แพ้กัน จอห์น ครอบเฟิร์ด กล่าวถึงแหล่งปลูกพริกไทยว่าอยู่ที่จันทบุรีและทุ่งใหญ่⁷⁹ ซึ่งเป็นพริกไทยที่มีคุณภาพดี ในย่านคาบสมุทรมลายู⁸⁰ เมื่อมีการผลิตพริกไทยจำนวนมากในหัวเมืองปากตะวันออกของกรุงเทพฯ การจัดเก็บผลพริกไทยจึงต้องจัดเก็บใน

⁷⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2, หน้า 154

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 135-136

⁷⁶ John Crawford, *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China*, (Malaysia : Oxford University Press, 1987), pp 422 - 423

⁷⁷ Ibid

⁷⁸ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ, หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 281 เรื่อง “หนังสือพระยามหาอำมาตย์”

⁷⁹ ไม่ปรากฏแน่ชัดว่า ทุ่งใหญ่น้อยอยู่ในเขตใด.

⁸⁰ John Crawford, *Opcit.*,

“ฉางพริกไทย”⁸¹ โดยเฉพาะซึ่งเป็นการแสดงถึงความใหญ่โตของผลผลิตและกิจการปลูกพริกไทย นอกจากน้ำตาลและพริกไทยที่เป็นสินค้าส่งออกที่เลื่องชื่อของไทยแล้ว จอห์น ครอบเฟิร์ด ยังกล่าวถึงการปลูกยาสูบที่จันทบุรี และบางปลาสร้อย เพื่อส่งไปขายแก่ญวน⁸² อีกด้วย ตลอดจนการปลูกต้นตาลเพื่อผลิตน้ำตาลโตนดในเขต สุพรรณบุรี และเพชรบุรี⁸³ รวมถึงการปลูกทุเรียนเพื่อจำหน่ายในเขตนครนายก ซึ่งเป็นสวนหลวงแล้วส่งเงินเข้ากรุงเทพฯ เนื่องจากรสชาติทุเรียนที่นี่แปลกกว่าของกรุงเทพฯ⁸⁴

ส่วนข้าวในสมัยรัชกาลที่ 3 เริ่มจะกลายเป็นพืชเศรษฐกิจอีกประเภทหนึ่งด้วย เนื่องจากมีข้อมูลระบุว่ามิพ้อค้าทั้งชาวไทย จีน ชื้อข้าวสารและข้าวเปลือกบันทุกไป จำหน่ายต่างประเทศ ในการนี้รัฐจะได้เงินภาษีจากสินค้าขาออก โดยเก็บจากลูกค้าภายในประเทศเป็นภาษีข้าวเปลือกเกี่ยวนละ 2 บาท ข้าวสารเกี่ยวนละตำลึง ส่วนลูกค้าต่างประเทศเสียภาษีข้าวเปลือกเกี่ยวนละตำลึง ภาษีข้าวสารเกี่ยวนละ 2 ตำลึง⁸⁵

ปริมาณการค้าที่ขยายตัวพิจารณาได้จากจำนวนสินค้าที่มากตามไปด้วย โดยจอห์น ครอบเฟิร์ด ประมาณจำนวนสินค้าขาออกที่สำคัญ โดยเฉพาะพริกไทย ไทยส่งออกเป็นอันดับหกรองมาจากประเทศเพื่อนบ้านแถบหมู่เกาะอินเดียตะวันออก โดยปริมาณถึง 60,000 หาบ⁸⁶ ปริมาณ

⁸¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 37

⁸² John Crawford, *Opcit.*, p 424

⁸³ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ, หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189 เลขที่ 2 เรื่อง “สารตราเจ้าพระยาจักรีสั่งให้ส่งเงินอากร”

⁸⁴ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ, หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 14 เรื่อง “หนังสือพยุราชนิญญินตะยะภักดีพิริยภาพะ ถึงพระนครนายก”

⁸⁵ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ, หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 122 เรื่อง “ใบบอกพระยาสุรินทรราชาไชยถึงพระนายศรีเสาวรักษ์ ให้นำขึ้นกราบเรียนเจ้าคุณจางวางพระคลังสินค้า เรื่องเงินภาษีข้าว”

⁸⁶ John Crawford, *Opcit.*, p 423

ข้าวสารที่ส่งออกอยู่ที่ 200,000 ตัน⁸⁷ และส่งออกน้ำตาลทรายประมาณ 30,000 – 70,000 ตัน⁸⁸

การผลิตพืชเศรษฐกิจเพื่อส่งออกส่งผลกระทบต่อพฤติกรรมการใช้ที่ดินคือ ทำให้ที่นาบางส่วนถูกเปลี่ยนมาเป็นสวนอ้อย สวนพริกไทย หรือที่ตั้งโรงงานเกี่ยวน้ำตาลทราย ซึ่งจะเห็นได้ชัด ในการเปลี่ยนลักษณะการใช้ที่ดินได้จากที่ดินของนายมาและจินดี จำนวน 30 ไร่ ที่ชะเชิงเทรา ที่เปลี่ยนสภาพจากที่นาไปเป็นที่ตั้งโรงงานน้ำตาลทรายหลวง ดังข้อความในจดหมายเหตุตอนหนึ่ง ดังนี้

“... ที่อานา ของ นายมา | อยู่ ณ บาน ไผ่แขวงเมืองชะเชิงเทรา
 ๓๐ ไร่ นายมา | จั๋ยย้ายไทยพรเจ้านองญาเชอกรั่มมินวงษาสนิจ
 จิงไทย จินดี | จุมเงินออกมาจั๊ดซื้อที่อานาของ นายมา | ไผ่
 จินเลท | จินดี |
 ตั้งโรงหีบโรงเกี่ยวทำน้ำตาลทราย ...”⁸⁹

การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมการใช้ที่ดินของราษฎรไทยจากการทำนาเพียงอย่างเดียวมาสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น อ้อย พริกไทย จำนวนมากควบคู่กันไปส่งผลกระทบต่อลักษณะและคุณค่าของตัวที่ดินสองประการคือ จากสภาพการณ์เช่นนี้ ทำให้เกิดการแบ่งเขตการใช้ประโยชน์จากที่ดินโดยอัตโนมัติเป็น 6 เขต ดังนี้⁹⁰ (แต่เขตในที่นี้หมายถึงการทำประโยชน์ที่ดินเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้ อาจมีการทำประโยชน์ในลักษณะอื่นซ้อนอยู่บ้าง แต่น้อยกว่าโดยพิจารณาจากเอกสารเป็นหลัก)

1. เขตที่นา ได้แก่ ชัยนาท อุทัยธานี เมืองสรรค์ เมืองสิงห์ เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองมโนรมย์ กรุงเทพฯ กรุงเก่า (อยุธยา) ลพบุรี อ่างทอง สุพรรณบุรี สามโคก เมืองนนท์ สระบุรี สาครบุรี สมุทรปราการ นครชัยศรี ชะเชิงเทรา เมืองชล
2. เขตที่สวน ได้แก่ กรุงเทพฯ เมืองนนท์ นครชัยศรี นครนายก

⁸⁷ เจนนีเฟอร์ เวย์น คูกแมน, การค้าทางเรือสำเภาจีนสยาม ยุคต้นรัตนโกสินทร์, แปลโดย ชื่นจิตต์ อัมไพพรรณ, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2528), หน้า 12 – 140. อ้างถึงใน วรศักดิ์ มหัทธโนบล และสุภางค์ จันทวานิช บรรณาธิการ ฉบับภาษาไทย, ชาวจีนแต่จิวในประเทศไทยและในภูมิภาคอาเซียน สมัยที่สอง ทำเรือชานโถว ค.ศ. 1860 – 1949 (พ.ศ. 2403 – 2492), (กรุงเทพฯ : ศูนย์จีนศึกษา สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539), หน้า 224

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน

⁸⁹ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ, หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 281 เรื่อง “หนังสือถึงกรมการเมืองสระบุรีเรื่องให้ส่งส่วยผลเร็วตามกำหนด”

⁹⁰ เขตพื้นที่ใช้สอยแบ่งโดยผู้เขียน

3. เขตพื้นที่ปลูกทุเรียนเพื่อจำหน่าย คือ ฉะเชิงเทรา
4. เขตพื้นที่ปลูกอ้อย ได้แก่ ท่าช้าง บางกเจ้า ท่าพลับฝั่งเหนือ ตำบลพลญาจาก
5. เขตพื้นที่อุตสาหกรรมน้ำตาลทราย ได้แก่ นครชัยศรี และฉะเชิงเทรา
6. เขตพื้นที่อุตสาหกรรมเคี้ยวน้ำตาลโคโคนด ได้แก่ สุพรรณบุรี และเพชรบุรี

การขยายตัวทางการค้าในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ยังผลให้รัฐให้ความสำคัญกับการจ้างแรงงานมาทำการผลิตสินค้าเพื่อส่งออกมากกว่าการเกณฑ์แรงงาน เมื่อมีการก่อสร้างสาธารณูปโภคต่าง ๆ เช่น การขุดคลอง รัฐจะจ้างแรงงานจีนมาทำการขุด⁹¹ มากกว่า ฉะนั้นเมื่อรัฐเห็นความสำคัญของการจ้างงานมากกว่าการเกณฑ์แรงงาน จึงได้ส่งผลให้รัฐต้องมีที่ดินเป็นของตัวเองให้มากขึ้น เพื่อเป็นสถานที่ทำการผลิตของรัฐ แทนที่จะให้ที่ดินเป็นของราษฎรแล้วเกณฑ์ส่งสาธการจากที่ดินของราษฎรเช่นแต่ก่อน ดังจะเห็นได้จากรัชกาลที่ 3 ทรงใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ซื้อที่ดินจากราษฎรมาเพื่อทำธุรกิจโรงน้ำตาลทรายหลวงของพระองค์เอง ซึ่งสภาวะการณ์เช่นนี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญทำให้ผู้นำไทยในสมัยหลังเห็นความสำคัญที่ดินในฐานะปัจจัยการผลิตที่สำคัญแทนที่แรงงานเกณฑ์จากราษฎร ยังผลให้ในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อระบบไพร่กำลังจะหมดความสำคัญ⁹² ความนิยมในการหาที่ดินมาครอบครองในหมู่ชนชั้นสูงจึงเริ่มขึ้นอย่างเป็นล่ำเป็นสันขึ้นการที่รัชกาลที่ 3 ทรงให้ความสำคัญกับที่ดินแทนการเกณฑ์แรงงาน น่าจะเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ที่ดินที่ทำประโยชน์แล้วมีราคาเป็นตัวเงินพิจารณาได้จากที่นาของนายมาและจินดี ที่ฉะเชิงเทรา ดังกล่าวมาแล้ว กับที่สวนแถบท่าช้าง บางกเจ้า ตำบลพลญาจาก ฯลฯ ซึ่งเป็นเขตที่มีราษฎรไทยจีนทำการซื้อขายกันมากด้วย⁹³ ซึ่งการที่ที่ดินที่อยู่ในเขตที่เป็นท่าเลดีหรือได้รับการพัฒนาทำประโยชน์แล้วกลายเป็นทรัพย์สินที่มีราคาในสมัยนี้ ได้เป็นแนวทางให้ผู้นำไทยในสมัยต่อ ๆ มานิยมสะสมที่ดินด้วย

ผลจากการขยายตัวของการค้าซึ่งทำให้ราษฎรใช้ที่ดินผลิตพืชทางเศรษฐกิจในปริมาณที่มากขึ้นและหลากหลายชนิดขึ้นนั้น ทำให้รัฐมองเห็นว่ามูลค่าของที่ดินนั้นอยู่ที่ตัวที่ดินเองมิใช่ตัวผลผลิตจากที่ดิน การที่รัฐมีทัศนคติที่เปลี่ยนไปเช่นนี้ได้ส่งผลให้รัฐพยายามที่จะเข้าควบคุมและจัดระบบ

⁹¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 37

⁹² วรศักดิ์ มหัทธโนบล และสุภางค์ จันทวานิช บรรณาธิการฉบับภาษาไทย, ชาวจีนแต่จิวในประเทศไทยและภูมิภาคอื่นที่เฉาชนสมัยที่สอง ท่าเรือชานโถว ค.ศ. 1860 – 1949 (พ.ศ. 2403 – 2492), หน้า 118

⁹³ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ, หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 9 เรื่อง “พระยาวิเศษลือชัยจำหน่ายเงินใช้สอยในการทำสวนอ้อย”

การใช้ประโยชน์จากที่ดินของราษฎร เพื่อให้ตอบสนองผลประโยชน์ของรัฐให้เต็มที่และมีประสิทธิภาพมากขึ้น มาตรการที่รัฐดำเนินการควบคุมการใช้ประโยชน์จากที่ดินที่สำคัญคือ การดำเนินการจัดเก็บภาษีอย่างผูกขาดตัดตอนคือ ให้มีเอกชนเข้ามาประมูลการเก็บภาษี จากประเภทการทำมาหากินของราษฎรผู้ทำการประมูลการเก็บภาษีจากราษฎรส่งรัฐได้เรียกว่า เจ้าภาษีนายอากร เจ้าภาษีนายอากรจะเรียกเก็บภาษีจากราษฎรซึ่งทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่อยู่ในข่ายภาษีในอาณาเขตของเจ้าภาษี⁹⁵ โดยวิธีการควบคุมการจัดเก็บภาษีจะมีการแบ่งสายการบังคับบัญชาออกเป็น ส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค ส่วนกลางจะมีการบริหารผ่าน กรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม กรมนา กรมท่า มีอำนาจออกคำสั่งแต่งตั้ง บังคับบัญชา ตลอดจนลงโทษเจ้าภาษี ที่อยู่ในบังคับบัญชาของแต่ละกรม⁹⁶ ส่วนภูมิภาคแยกออกเป็น หัวเมืองชั้นในและหัวเมืองชั้นนอก มีเจ้าเมือง กรมการเมือง ซึ่งทำหน้าที่ปกครองเมือง และควบคุมการภาษีอากรในเมืองของตน⁹⁷ ก่อนส่งภาษีเข้าเมืองหลวง วิธีการเก็บภาษีแบบผูกขาดตัดตอนนี้จึงเป็นการรองรับอำนาจการบริหารของพระมหากษัตริย์แบบบนลงล่าง (Top Down) ประการหนึ่งด้วยสำหรับประเภทของภาษีที่เก็บในรัชกาลที่ 3 พบว่ามีการเก็บจากราษฎรถึง 38 ชนิด ซึ่งเป็นภาษีที่ดั่งขึ้นใหม่ได้แก่⁹⁸ อากรบ่อนเบี้ยเงิน อากรหอย ภาษีเบ็ดเสร็จลงตำภา ภาษีของต้องห้าม 6 อย่าง ภาษีพริกไทย 2 อย่าง ภาษีฝาง ภาษีไม้แดง ภาษีเกลือ ภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษีน้ำมันต่าง ๆ ภาษีกระทะ ภาษียาดัน ภาษีไต้ชัน ภาษีฟืน ภาษีจาก กันแซง ภาษีไม้ไผ่ป่า ภาษีไม้รวก ภาษีไม้สีสุก ภาษีไม้ค้ำพลู ภาษีกง กระดาน จงกูด สมอ พังงา ภาษีไม้ซุง ภาษีฝ้าย ภาษียาสูบ ภาษีปอ คราม ภาษีเนื้อแห้ง ภาษีปลาแห้ง ภาษีเชื้อเคย ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีน้ำตาลหม้อ ภาษีน้ำอ้อย ภาษีสำรวจ ภาษีเตาตาล ภาษีจันอับ ภาษีไฟ ภาษีเทียนไข เนื้อและขนมต่าง ๆ ภาษีปูน ภาษีเกวียนต่าง เรือจ้างทางโยง ภาษีเหล่านี้ส่วนใหญ่มาจากผลผลิตจากที่ดินและเป็นสินค้าทำการค้ากับต่างประเทศบางรายการโดยเฉพาะพริกไทย น้ำตาลทราย น้ำมันมะพร้าว เป็นต้น ซึ่งการที่รัฐลงมาทำการเก็บภาษีสิ่งเหล่านี้ก็คือการเข้าควบคุมการทำประโยชน์ในที่ดินของราษฎรอย่างมีสายการบังคับบัญชา ฉะนั้นการเก็บภาษีที่มากชนิดขนาดนี้เป็นการสะท้อนภาพว่า ราษฎรได้ขยายกิจกรรมการใช้ประโยชน์จากที่ดินมากขึ้น หลากหลายประเภทและการจัดเก็บภาษีแบบผูกขาดตัดตอนผ่านเจ้าภาษี

⁹⁵ ญาดา ประภาพันท์, ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ , 2542, หน้า 159.

⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 139-140.

⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 141.

⁹⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 150.

นายอากรก็เป็นกรควบคุมการผลิตผลผลิตของราษฎร จากที่ดินให้รัศกุ่มขึ้นและมีความสม่ำเสมอ เพื่อให้เพียงพอกับการจ่ายภาษีไปยังเมืองหลวงที่มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ควบคุมสูงสุด

การขยายตัวทางการเมืองด้วยการสร้างเมืองอย่างมากมายต่อเนื่องตั้งแต่รัชกาลที่ 2 จนถึงรัชกาลที่ 3 เป็นอีกมาตรการหนึ่งในการควบคุมการเป็นเจ้าของที่ดินและการใช้ประโยชน์จากที่ดินผ่านชุมชนชาวต่างถิ่น (ethnic groups) ที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาอยู่ในราชอาณาจักรเพื่อให้มาอยู่ในสังกัดไพร่หลวงทำราชการต่าง ๆ ให้กับรัฐ โดยเฉพาะการขยายพื้นที่ทำนาและเพาะปลูกพืชต่าง ๆ กลุ่มชนชาวต่างถิ่นที่ถูกกวาดต้อนมาและรวมถึงหนีภัยสงครามมาจากเมืองอื่น ๆ ได้แก่ มอญ ลาว เขมร กลุ่มชนเหล่านี้จะมีหัวหน้ากลุ่มเข้ามาด้วย บรรดาหัวหน้ากลุ่มจะถูกดึงเข้ามาสู่ระบบมุลนาย ได้รับพระราชทานยศ ชั้น พระยา คุณแลไพร่พลในสังกัดให้ทำการเพาะปลูกในที่ดินที่ได้รับพระราชทานให้เป็นเขตที่อยู่ เขตที่อยู่ของกลุ่มชนต่างถิ่นหลายแห่งมีขนาดใหญ่และถูกยกขึ้นเป็นเมือง ซึ่งการที่เมืองต่าง ๆ มีเจ้าเมืองปกครองและขึ้นตรงต่อการบังคับบัญชาจากกรุงเทพฯ โดยเฉพาะในแง่ของการส่งผลผลิตและรายได้ที่มาจากการทำประโยชน์จากที่ดิน เช่นการปลูกข้าว อ้อย พริกไทย สู่กรุงเทพฯ จัดได้ว่า รัฐที่กรุงเทพฯ ประสบความสำเร็จระดับหนึ่งในการควบคุมการใช้ประโยชน์และการเป็นเจ้าของที่ดินภายใต้กระบวนการเปลี่ยนป่าให้เป็นนา หรือการสร้างบ้านแปงเมือง โดยแลกเปลี่ยนให้ชาวต่างถิ่นในสังกัดไพร่หลวงได้รับสิทธิเหนือที่ดินเช่นเดียวกับราษฎรไทยจีนอื่น ๆ ทั่วไป แต่เป็นสิทธิเหนือที่ดินในลักษณะของสิทธิชุมชน ซึ่งกระจายทั่วไปในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างและเขตอื่น ๆ เช่นหัวเมืองแถบภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นต้น บรรดาเมืองที่เกิดขึ้นใหม่เพื่อรองรับการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชนต่างถิ่นภายใต้กระบวนการเปลี่ยนป่าให้เป็นนาได้แก่ นครเขื่อนขันธ์ จัดได้ว่าเป็นเมืองที่ตั้งขึ้นเพื่อรองรับชุมชนชาวมอญ เนื่องจากในพ.ศ. 2358 มีพวกมอญอพยพจากพม่าเข้ามาไทยถึง 40,000 คนเศษ รัชกาลที่ 2 ทรงโปรดให้ชาวมอญเหล่านี้ตั้งภูมิลำเนาในขั้นแรกที่ปทุมธานีสมทบกับมอญที่มาอยู่ตั้งแต่ครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งครั้งนั้นหัวหน้าพวกมอญ คือ พระยาแจ้ง ครั้นเมื่อตั้งเมืองนครเขื่อนขันธ์ซึ่งเป็นเมืองปากอ่าวไทยเพื่อป้องกันข้าศึกขึ้น จึงได้มีการเกณฑ์มอญจากปทุมธานีไปอยู่ที่นครเขื่อนขันธ์ ซึ่งนับชายฉกรรจ์ชาวมอญที่ไปอยู่ที่นครเขื่อนขันธ์ได้ถึง 300 คน⁹⁹

⁹⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ , พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 , หน้า 136 - 137

นอกจากนี้รัชกาลที่ 2 ยังได้โปรดให้ชาวมอญไปตั้งรกรากในเขตนนทบุรีอีกด้วย¹⁰⁰ สำหรับหัวหน้าพวกมอญนั้นก็ได้รับพระราชทานยศเป็นชั้นพระยาทุกคน ดังเช่น สมิงสอดเบา หัวหน้าพวกมอญที่อพยพมา ได้รับพระราชทานยศให้เป็นพระยารัตนจักรเป็นต้น¹⁰¹ นอกจากนี้ยังมีชาวลาจากนครพนมภายใต้การนำของท้าวไชยอุปฮาด จำนวน 2,000 คนเศษ มาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารที่กรุงเทพมหานคร รัชกาลที่ 2 ทรงโปรดให้ลาวกลุ่มนี้ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่คลองมหาวงศ์ เมืองสมุทรปราการ และได้ทำบายชีต้ารวจได้ชายฉกรรจ์ จำนวน 800 คน และทรงโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวอินทสารบุตรผู้ใหญ่อุปฮาดเป็นพระยาปลัดเมืองสมุทรปราการดูแลควบคุมคนพวกนั้นต่อมา¹⁰²

ชาวต่างถิ่นที่เข้ามาตั้งเป็นชุมชนตามเมืองต่าง ๆ ในที่สุดได้ถูกผนวกไว้กับระบบมูลนายไพร่ซึ่งหัวหน้ากลุ่มชนได้ถูกสถาปนาให้เป็นมูลนายควบคุมไพร่พลของตนในลักษณะการปกครองตนเอง เพียงแต่ภาครัฐจะเป็นผู้กำหนดนโยบายหลักให้มูลนายไพร่เหล่านี้ปฏิบัติตาม เช่น กลุ่มชาวมอญที่นครเขื่อนขันธ์ต้องทำหน้าที่รักษาเมืองยามเข้าศึกมาประชิด¹⁰³ เป็นต้น ในเรื่องของการผลิตข้าวภายในชุมชนชาวต่างถิ่นนี้ ปรากฏว่าที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ได้มีการสร้างยุ้งฉางข้าวไว้ที่กำแพงเมืองด้านหลัง¹⁰⁴ แสดงให้เห็นว่าชุมชนชาวต่างถิ่นต้องระดมแรงงานปลูกข้าวในท้องที่ของตนมาส่งฉางเพื่อใช้ในราชการ ดังในพระราชพงสาวดารสมัยนี้ระบุไว้ว่ารัฐกำหนดให้ราษฎรส่งข้าวมาให้รัฐจำนวนไร่ละ 2 สัดครึ่ง และราษฎรต้องขนข้าวมาที่ ฉางหลวงเอง¹⁰⁵

ครั้นในสมัยรัชกาลที่ 3 จะพบว่ามีการขยายพื้นที่ทำนา ด้วยการขยายพื้นที่ของชุมชนชาวต่างถิ่นที่มากขึ้นกว่ารัชกาลก่อน เริ่มจากให้นำชาวมอญในสังกัดเจ้าพระยามหาโยธาไปตั้งรกรากทำมาหากินอยู่ที่เมืองสาครบุรี¹⁰⁶ ในช่วงที่มีการขุดคลองสุนัขหอน ส่วนในครั้งที่มีการ

¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน , หน้า 152 – 153 ในที่นี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า เมืองปทุมธานี ก็น่าจะตั้งขึ้นใหม่ ในช่วงที่มีชาวมอญอพยพเข้ามาใน พ.ศ. 2358 ด้วยเช่นกัน

¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน , หน้า 58

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน , หน้า 138

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน , หน้า 137

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน , หน้า 47

¹⁰⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี , พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 , (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากรจัดพิมพ์ , 2538) , หน้า 37

ปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์สำเร็จแล้วก็ได้กวาดต้อนครอบครัวชาวลาวมาตั้งถิ่นฐานกระจายที่ ลพบุรี สระบุรี สุพรรณบุรี นครไชยศรี ส่วนลาวจากนครพนม ได้ถูกนำไปสมทบกับกลุ่มที่ตั้งรกรากอยู่ก่อนแล้ว ที่เมืองพนัสนิคม¹⁰⁷ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มลาวพวนสร้างบ้านเรือนเป็นกระท่อมในกำแพง พระนครแถบสะพานมอญ¹⁰⁸ อีกด้วย

นอกจากนี้ชาวต่างถิ่นทั้งชาวลาวชาวเขมรจะมีวิถีชีวิตที่ทำนาในที่ดินร่วมกัน และมีวิถีปลูกข้าวต่างไปจากราชรัฐไทยอื่น ๆ เมื่อได้ผลข้าวเหลือจากการส่งให้รัฐเป็นค่าภาคหลวงแล้ว ชาวต่างถิ่นเหล่านี้มีอิสระที่จะนำผลผลิตที่เหลือไปขาย ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งในจดหมายเหตุต่อไปนี้

“...หลวงวิจิตรสงครามกรมการบอกรายการน้ำฝนต้นข้าว ณ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา เข้าไปให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า...นาครัวลาวบ้านท่าทรายได้ขายข้าวปลูก ๖ เกวียน ก่อนทำที่ไว้ ยังหาได้ตกกล้าไม่ ภาคนันไร่ได้ครั้งไรหนึ่ง ๒ ไร่ เข้ากันประมาณ ๓๐๐ ไร่ ยังหาได้ยอดข้าวไม่ นาครัวเขมรเป็นที่ดินเหนียวน้ำยังไม่มี พวกเขมรพากันฟันไร่ยอดข้าวได้ครั้ง ไรหนึ่ง ๒ ไร่ เข้ากันประมาณ ๘๐ ไร่ ...พวกครัวลาวเขมร สมักทำข้าวไร่ ข้าวยอด มากกว่านาปี...”¹⁰⁹

ไม่เพียงแต่ชุมชนชาวต่างถิ่นจะมาตั้งรกรากในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างแล้ว ยังปรากฏข้อมูลอีกว่า รัชกาลที่ 3 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชาวลาวภายใต้การนำของ ท้าวสิงหนาม เจ้าเมืองคำวอ ท้าวเพี้ยเมืองวัง พระคำกวนเจ้าเมืองคำเกิดอุปฮาดเมืองคำน้อย ท้าวเพี้ยเมืองพะบางว่าจะสมัครใจตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ใดก็ได้ ซึ่งผลก็คือ ชาวลาวสมัครใจตั้งรกรากแถบ กापลินธุ์ และสกลนคร และการที่ชาวลาวสมัครใจมาขึ้นกับไทยครั้งนี้ ทำให้เกิดการตั้งบ้านขึ้นหลายบ้าน มีนายครัวแต่ละคนเป็นเจ้าเมืองควบคุมคนของตน ชุมชนของชาวต่างถิ่น ก็คือ บ้านกุงจินารายณ์ บ้านประชาวพาง (ขึ้นกับสกลนคร) บ้านขอนแก่น (ขึ้นกับเมืองกาพลินธุ์) บ้านแซง

¹⁰⁷ เรื่องเดียวกัน , หน้า 39 ซึ่งเมืองพนัสนิคมเป็นเมืองที่ตั้งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพวกลาวอาสาปากน้ำไม่สบายขอย้ายถิ่นฐาน พระองค์จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตัดเอาแขวงเมืองชลบุรี เมืองฉะเชิงเทรามาตั้งเป็นเมืองพนัสนิคม โปรดดูรายละเอียดในหน้า 149

¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน , หน้า 45

¹⁰⁹ งานบริการเอกสารภาษาโบราณ , หอสมุดแห่งชาติ , จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 เลขที่ 3 เรื่อง “ร่างตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องให้หาหลวงวิจิตรสงคราม พระยามหาธีราชให้มาเป็นเจ้าเมืองปลัดผู้ช่วย”

บาดาล (ขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์) บ้านกุสุมาล (ขึ้นกับเมืองสกลนคร) บ้านปงหวายธาตุพนม บ้านห้วยศรีชะบัว (แขวงเมืองนครพนม)¹¹⁰ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีการยกบ้านขึ้นเป็นเมืองทั่วราชอาณาจักรในสมัยนี้อีกด้วย โดยมีการบันทึกการยกบ้านเป็นเมือง ทั้งในส่วนของความดูแลมหาดไทย กรมท่า และกลาโหม ดังนี้¹¹¹

เมืองขึ้นมหาดไทย

บ้านกบ	ยกเป็น	เมืองประจันตคาม
ด่านหนุมาน	”	เมืองกระบิลบุรี
บ้านหินแร่	”	เมืองอรัญประเทศ
บ้านทุ่งแขก	”	เมืองวัฒนานคร
บ้านสวาย	”	เมืองศรีโสภณ
บ้านมือ	”	เมืองอำนาจเจริญ
บ้านช่องนาง	”	เมืองเสนางคณิศม
บ้านลำเนาหนองปรือ	”	เมืองลำเนาหนองปรือ
บ้านโพแลนด์ช้าง	”	เมืองโพแลนด์ช้าง
บ้านท่าขอนยาง	”	เมืองท่าขอนยาง
บ้านแขงบาดาล	”	เมืองแขงบาดาล
บ้านกุจจินารายณ์	”	เมืองกุจจินารายณ์
บ้านกลางลาย	”	เมืองเรณูนคร
บ้านนาเมืองราม	”	เมืองรามราช
บ้านนาลาดควาย	”	เมืองอาทมาต
บ้านท่าม่วง	”	เมืองอากาศอำนวย
บ้านหนองคาย	”	เมืองหนองคาย
บ้านโพนแพง	”	เมืองโพนพิสัย
บ้านปากน้ำสงคราม	”	เมืองไชยบุรี
บ้านคำแก้ว	”	เมืองเขื่อนคำแก้ว
บ้านส่วยหาง	”	เมืองสะเม็ยะ
บ้านภูเวียง	”	เมืองภูเวียง

¹¹⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 115

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 149

บ้านเชียงคาร	”	เมืองปากเหือง
บ้านทองคำน้อย	”	เมืองทองคำน้อย
บ้านเซลำเภา	”	เมืองเซลำเภา
<u>เมืองขึ้นกรมพระกลาโหม</u>		
บางตะพาน	ยกเป็น	เมืองกำเนคนพคุณ
<u>เมืองขึ้นกรมท่า</u>		

ตัดแขวงเมืองชลบุรีบางส่วน และบางส่วนของเมืองละเซิงเทรา มาตั้งเป็นเมืองพนัสนิคม การตั้งเมืองต่าง ๆ ขึ้นมากมายในรัชสมัยนี้แสดงให้เห็นถึงข้อเท็จจริงที่ว่ามีการเพิ่มจำนวนราษฎรหรือไพร่ รวมทั้งเพิ่มจำนวนมูลนายในฐานะเจ้าเมืองแต่ละเมืองด้วย และนอกจากนี้ยังเป็นการยืนยันว่า ที่ดินในเขตเมืองต้องถูกพัฒนาให้เป็นเรือกสวนไร่นา เพื่อเจ้าเมืองแต่ละเมืองจะได้เกณฑ์ผลประโยชน์ที่เกิดจากที่ดินเพื่อนำไปส่งยังราชธานีอีกทอดหนึ่งอันเป็นหน้าที่สำคัญของเจ้าเมืองทุกคน¹¹² นอกเหนือไปจากจากคูแควราษฎรในสังกัดเมืองของตนให้อยู่เย็นเป็นสุขแทนพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุนี้การตั้งเมืองจำนวนมากจึงกลายเป็นนโยบายที่สนับสนุนการได้กรรมสิทธิ์ที่ดิน โดยอิสระทั้งของเจ้าเมืองและราษฎรทั้งหลาย จากที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นการแสดงให้เห็นว่าภายใต้กระบวนการเปลี่ยนป่าให้เป็นนาที่ดำเนินมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เมื่อมาถึงช่วงเวลาที่มีการขยายตัวทางการค้า และการขยายตัวทางการเมืองในรูปของการขยายพระราชอาณาจักร สมัยรัตนโกสินทร์ ได้ทำให้รัฐเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของที่ดินโดยตรง ส่งผลให้รัฐดำเนินการที่จะควบคุมการใช้ประโยชน์จากที่ดินและการเป็นเจ้าของที่ดินผ่านสองมาตรการ คือ มาตรการการเก็บภาษี แบบผูกขาดตัดตอนผ่านเจ้าภาษีนายอากรที่ขึ้นตรงต่อเจ้าเมือง และพระมหากษัตริย์ที่เมืองหลวงซึ่งการเก็บภาษีก็คือการควบคุมการผลิต ผลผลิตจากที่ดินของราษฎรให้เป็นไปอย่างสม่ำเสมอ และไม่ปล่อยให้ที่ดินเปล่าประโยชน์ ในขณะที่วถกกันการเก็บภาษียังเป็นการทำให้รัฐรับรู้ว่ามีที่ดินจำนวนเท่าใดที่มีเจ้าของและถูกทำประโยชน์หรือพื้นที่ใดเป็นป่า ส่วนมาตรการทางการเมืองด้วยการกำหนดเขตที่อยู่ให้กับชาวต่างถิ่นก็เป็นการควบคุมการใช้ประโยชน์จากที่ดินและการเป็นเจ้าของที่ดิน ผ่านรูปแบบการให้สิทธิชุมชนแก่ชาวต่างถิ่นที่จะทำประโยชน์

¹¹² ชัย เรืองศิลป์ , ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25 , พิมพ์ครั้งที่ 3 , (กรุงเทพฯ : บริษัทค้นอักษรพิมพ์ จำกัด , 2539) , หน้า 139 เช่น เมืองนครเขื่อนขันธ์จะมีฉางข้าวประจำเมืองดังกล่าวมาแล้ว

ในที่ดินตามที่รัฐกำหนด เช่น เป็นชุมชนการปลูกข้าวในหมู่ชาวลาว เขมร หรือชุมชนปลูกพริกไทย เป็นต้น ก่อนที่มาตรการเหล่านี้จะถูกนำไปดัดแปลงเป็นการควบคุมการใช้ประโยชน์และการเป็นเจ้าของที่ดินของราษฎรผ่านระบบกฎหมายและการออกเอกสารสิทธิ์อย่างเป็นทางการเป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งเริ่มปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย